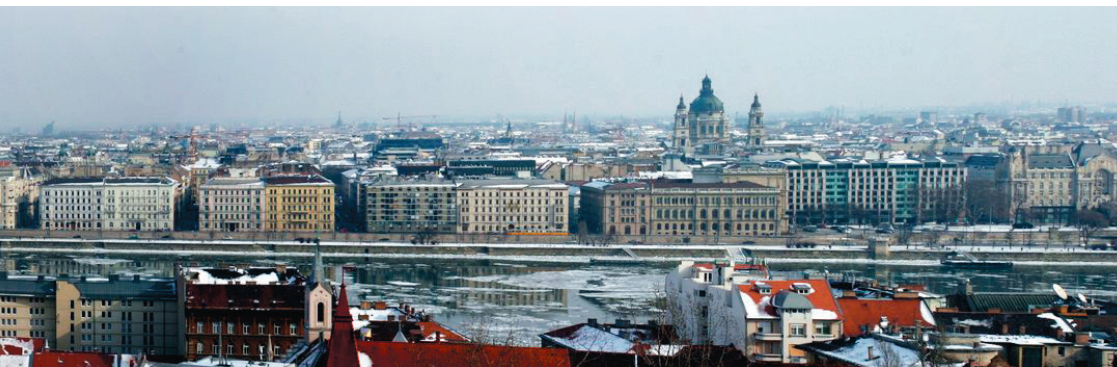

HORIZONT

Tanulmányok a Szlavisztika műhelyből

I. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencia

HORIZONT

HORIZONT

Az Eötvös Collegium Szlavisztika Műhelye
által megrendezett
I. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencián
elhangzott előadások

Eötvös Collegium, 2016. május 27.

Szerkesztette:
Engelné Nagy Éva

A kötet az OTKA NN 104456 pályázat támogatásával készült.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-16-0018) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2016

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5371-73-8

A nyomdai munkákat a Komáromi Nyomda és Kiadó Kft. végezte
2900 Komárom, Igmándi út 1.

Felelős vezető: Kovács János

Tartalomjegyzék

SZLÁV NYELVÉSZET ÉS KULTÚRA

NYÉKI Bence	
<i>A Russzkaja Pravda</i> és az ószláv nyelv	11
VARGA Richárd	
Aspektus, aspektuselméletek és akcióminőség	32
BARTA Tamás	
A Parasztzászlóaljak a lengyel ellenállási mozgalomban	45

SZLÁV IRODALOM

TÓTHPÁL Sarolta Krisztina	
<i>A saját-idegen</i> megjelenési formái Puskin <i>A kapitány lánya</i> című művében	75
ENGELNÉ NAGY Éva	
A Shakespeare-utalások néhány problémájáról F. M. Dosztojevszkij <i>Ördögök</i> című regényében	97
MIKLÓS Laura	
A város Andrej Belij <i>Pétervár</i> és Carlos Fuentes <i>Áttetsző tartomány</i> című regényében. A kultúra válságának megjelenítése	108
SIPOS Hédi Anna	
A törött tárgyak mint a töredezett múlt relikviái? – Az emlékezés módozatai Konsztantyin Vaginov <i>Harpagóniáda</i> című regényében	129

Előszó

Jelen tanulmánykötet a 2016 májusában az Eötvös Collegium Szlavisztika Műhelye által megrendezett I. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencia előadásainak írásos változatait tartalmazza. A konferencia rendhagyó jellege abban állt, hogy szervezését a Szlavisztika Műhely hallgatói vállalták magukra, a Műhely vezetője és helyettese, valamint az ELTE-BTK Orosz Irodalmi és Nyelvi Tanszéke és az Eötvös Collegium támogatásával. A konferencián BA-, MA-, valamint PhD-hallgatók vettek részt, a következő két szekcióban: *Szláv nyelvészet és kultúra* és *Szláv irodalom*.

A tanulmánykötet írásai mutatják, hogy mennyire érdekes és szerteágazó témaválasztások jelentek meg az előadásokban. Ezeket olvasgatva az embernek kedve támad tanulmányozni a nyelvtörténeti szöveget, az igeaspektust és a lengyel történelmet, vagy épp elolvasni Puskindtól *A kapitány lányát*, Dosztojevszkijtől az *Ördögöket*, Konsztantyin Vaginovtól a *Harpagoniáddát*, Andrej Belijtól a *Pétervárt*, esetleg a mexikói irodalomból Carlos Fuentes *Áttetsző tartomány* című művét. A gördülékeny stílus pedig, amely a tanulmányok többségét jellemzi, magával ragadó, szinte téren és időn kívüli élményt nyújt olvasója számára.

Különleges véletlen, hogy épp a Szlavisztika Műhely megalapítása harmincadik évfordulójának évében sikerült egy ilyen, – terveink szerint – hagyományt teremtő rendezvényt útjára indítani.

A konferenciát ugyanis az elkövetkező években is meg szeretnénk majd rendezni, erre a szándékunkra utal az elnevezés előtt álló római I-es.

Kötetünk tehát egyrésről egy régi hagyomány folytatása, hiszen az Eötvös Collegium Szlavisztika Műhelyének szervezésében, annak megalapítása óta, számos hazai és nemzetközi konferencia zajlott; másrészt pedig – ahogy arra a cím is utal – egy új, a szlavisztika iránt napjainkban érdeklődő, – a tudományos kutatás horizontján újonnan feltűnt – hallgatók munkáit bemutató konferencia- és tanulmánykötet-sorozat kezdőpontja is egyben.

Ezúton szeretnénk megköszönni az I. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencián szereplő hallgatóknak és plenáris előadóinknak, Dr. Dési Editnek és Dr. Nagy Istvánnak a rendkívül érdekes előadásokat, a szekciók vezetését Dr. Hetényi Zsuzsának és Dr. Rónai Gábornak, az esemény támogatását pedig az ELTE-BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszéke vezetőjének, Dr. Kroó Katalinnak és az Eötvös Collegium igazgatójának, Dr. Horváth Lászlónak.

Engelné Nagy Éva
szerkesztő, műhelyvezető

SZLÁV NYELVÉSZET ÉS KULTÚRA

A Russzkaja Pravda és az ószláv nyelv

1

Bölcs Jaroszláv uralkodása alatt, a 11. században foglalták írásba a Kijevi Rusz néven ismert keleti szláv államalakulat első törvénykönyvét, a *Russzkaja Pravdát*. A dokumentum kivételes fontosságához nem férhet kétség: több tudományág is forrásnak tekinti, hiszen amellett, hogy hasznos szerepet tölt be a keleti szláv jogtörténet tanulmányozásában, nyelvemlékként is figyelemre méltó. Ennek megértéséhez mindenké előtt tisztázni kell néhány alapvető tény a kora középkori szláv népek nyelvéről, valamint, különösen, az írásbeliségükről.

A 9. századtól az óbolgár (ómacedón) kiemelt jelentőséghez jutott. Konstantin (Cirill) és Metód szerzetesek erre a szláv nyelvre fordítottak le egyházi szövegeket, ezzel részben nyelvújítói szerepet vállalva. Az óbolgár szókincse és szintaxisa önmagában nem lett volna alkalmas arra, hogy elvont tartalmú görög szöveget ültessenek át rá. A szerzetesek és tanítványaik munkája nyomán kialakult, alapvetően a hit terjesztésére szolgáló nyelvet óegyházi szlávnak vagy ószlávnak nevezzük.

Röviden tehát a definíció: „ószláv vagy óegyházi szláv nyelvnek azt az óbolgár (vagy ómacedón) nyelvet nevezzük, amelyre a 9. sz. második felében Cirill és Metód, majd pedig tanítványaik a keresztény hit terjesztéséhez szükséges liturgikus könyveket görögből lefordították” (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 9).

Az ószlávot bármely szláv nyelv (illetve más felfogás szerint az ekkor még egy nyelvnek számítható ósszláv bármely nyelvjárásának) beszélői megértették, így körükben hamarosan a vallás és az írásbeliség legfőbb közvetítőjévé vált. Természetesen kialakultak bizonyos nyelvi, nyelvjárásai különbségek, ezért az ószláv különböző (pl. horvát, orosz) szerkesztésű változatairól beszélhetünk.

Az óorosz nem azonos az óegyházi szláv orosz redakciójával. Az óorosz nyelv „azon nyelvjárások összessége, amelyek a keleti szláv dialektusokból fejlődtek ki a keleti szlávok nemzeti szerveződésű közösségének felbomlásakor és [...] politikai intézményeken alapuló társadalmuk kialakulásakor” (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 275. az idézett részlet fordítása tőlem – Ny. B.). Erre vezethető tehát vissza a mai ukrán, fehérorosz és az orosz nyelv egyaránt.

A *Russzkaja Pravda* jelentősége abban áll, hogy ez az első számottevő, minden kétséget kizáróan óorosz nyelvű dokumentum, amely a Kijevi Rusz államszervezetének működéséhez köthető. A 10. századból is ismertek szövegek, amelyek a Ruszban keletkeztek. Ám ezek között sok fordítást találunk, továbbá nyelvük még inkább russzicizmusokat tartalmazó ószláv, semmint óorosz, míg az óorosz nyelvű oklevelek jelentősége elmarad Jaroszláv törvénygyűjteményének forrásértékétől (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 299).

A nyelvemlék rendkívül sokrétű vizsgálatra alkalmas és érdemes. Jelen tanulmány érinti a dokumentum különböző változatainak, másolatainak kérdését, az óoroszhoz a *Pravdá*ban is megjelenő hangtani jellegzetességeit, melyek megkülönböztetik az ószlávtól, illetve az óorosz igerendszert, melynek különösen érdekes történeti stádiumát tükrözi a kiválasztott nyelvemlék. Végül szóba kerül a szintaxis néhány szembetűnő vonása is.

Ha a *Russzkaja Pravda* szövegét szeretnénk tanulmányozni, azonnal problémába ütközünk. Ki kell választanunk ugyanis a vizsgálni kívánt másolatot. Az eredeti dokumentum nem maradt fenn, sőt a meglévő szövegeket is már másolatok alapján készíthették. Egyes becslések szerint körülbelül 300 dokumentum tartalmazza a *Russzkaja Pravdat* valamilyen változatban (ОБНОРСКИЙ 2010. 95). Ezek alapján három szerkesztést szokás megkülönböztetni: *rövidet* (Краткая Правда), *bővítettet* (Пространная Правда) és *rövidítettet* (Сокращенная Правда). Az óorosz nyelv kutatásához azonban legfőképpen három másolat szolgál értékes forrásként: a rövid szerkesztésű *Akadémiai* és *Archeográfiai másolat*, illetve a bővített *Szinódusi másolat*. Előbbiek a 15. században készültek, míg utóbbi a 13.-ban (ЯКУБИНСКИЙ 1953. 290–291). Ez mégsem jelenti, hogy a *Szinódusi másolat* megbízhatóbban rögzíti az eredeti *Pravda* keletkezési idejének nyelvállapotát. A *rövid Pravda* két példánya ugyanis minden bizonnyal a legősibb rövid szerkesztésű szöveg alapján készült (ЯКУБИНСКИЙ 1953. 292), míg a *Szinódusi másolat* alapidokumentuma körülbelül száz évvel később jött létre, feltehetőleg Kijevben (ОБНОРСКИЙ 2010. 102). Annak ellenére, hogy a *bővített Pravda* régebbi, a rövid változat egyes jegyei (például lexikája) korábbi nyelvállapotot tükröznek (ЯКУБИНСКИЙ 1953. 292). Jelen tanulmány mégis a *Szinódusi másolatot* fogja alapul venni. Ennek fő oka az, hogy a hosszabb szöveg (átírásokban 121 cikkelyét szokás megkülönböztetni) önmagában több lehetőséget nyújt az óorosz nyelvnek és annak ószlávhoz való kapcsolódásának bemutatására, mint a jóval tömörebb (43 cikkelyre osztható) *rövid Pravda*. Nyilvánvalóan nem várhatjuk, hogy bármelyik változat pontos képet adjon a nyelv Bölcs Jaroszláv korában jellemző stádiumáról. A másolók néha saját koruk nyelvére támaszkodva megváltoztatták a szöveget, máskor viszont megtartották az archaikus alakokat. Mégis, az óorosz változási tendenciáinak és a másolatoknak az ismeretében többé-kevésbé rekonstruálható a szóban forgó nyelvállapot.

Az 1282-ben létrejött *Szinódusi másolat a Novgorodi Nomokánon*-ban található. Az évkönyv 631 lapból áll, a 615–627. lapon két hasábra szedve olvasható a *Russzkaja Pravda* (ГРЕКОВ 1963. 71). Ezenkívül a másolás helye tűnhet fontos információnak. Erre a problémára a szöveg maga adja meg a választ. Az óorosz déli nyelvjárásainak jellegzetességei mellett (ide sorolható az *e* hang nyúlása, mint azt a *κδ̃β* szó írásképe is mutatja) északi, pontosabban novgorodi ismertetőjegyek is fellelhetők a szövegben. Megemlíthetjük a cézést (цоканье), a *ч* hang *ц*-vel való helyettesítését (ОВНОРСКИЙ 2010. 102–103), pl. „*a ce оуроци скотой*” (619. lap, v.)¹, de „*a ce оурочи городникоу*” (625. lap, v.). Hasonlóképp északi nyelvjárásra utal a második teljeshangzósság. Erről a jelenségről részletesebben a fonetikát tárgyaló részben lesz szó.

3

Az a kijelentés, mely szerint a *Russzkaja Pravda* nyelve tagadhatatlanul az óorosz, nem pedig az ószláv, egyértelművé válik, ha figyelembe vesszünk bizonyos hangtani jelenségeket. Mindazonáltal mindez ugyancsak valószínűtlennek tűnik, ha vetünk egy pillantást az óorosz írott nyelv grafémáira: а б в г д е ю ж з и к л м н о п р с т оу х ѡ щ ц ч ш ѣ ъ ѣ ю га Ѧ ѧ Ѩ ѩ. Voltaképpen az óegyházi szláv cirill betűs ábécéjét látjuk. A felsorolt grafémák nem tükrözik teljesen kielégítően az óorosz nyelv hangjait.

Az *оу* összetett graféma első *о* tagja valójában görög hatásra került be az ószlávba, ahol még ősi diftongust jelölt (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 23).

¹ A lapszám mindig a *Правда Русская III. Факсимильное воспроизведение текстов* (под общей редакцией академика Б. Д. ГРЕКОВА). Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1963. 76–100. oldal alapján. A hátlap mindig jelölve (v.), ennek hiánya az előző oldalra utal.

Az *w* szintén csak helyesírási szerepet játszott, hangértéke egyszerűen *o* volt. Előfordul az *ŵ* jelölés is, mely az *om* hangkapcsolat megjelenítésére szolgálhatott. Rendkívül érdekes a *n*. Az ószlávban egy palatális, erősen nyílt magánhangzó betűje volt (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 32), az óoroszban viszont valószínűleg más színezetet kapott. Inkább *ue* diftongust jelölhetett, bár lehettek regionális eltérések (АРВАТ–СКИБА 1977. 75–76). Az óorosz is átvette a *Λ* és a *Ж* grafémákat, melyek az ószlávban palatális, illetve veláris nazálisokra utaltak. A szláv nazálisok történeti változásai már önmagukban is figyelemre méltóak. Az indoeurópai *e+n*, *m*, valamint *ǣ+n*, *m*² hangkapcsolatok az ósszlávban a szó belsejében, mássalhangzó előtt nazális magánhangzókká (*e*, *o*) alakultak (H. TÓTH 1991. 61–62). Ez a változás mássalhangzót megelőző indoeurópai *n*, *ŋ*-ből kiindulva is lezajlott (AITZETMÜLLER 1978. 31). A folyamat a nyíltszótagúságra való törekvés következtében ment végbe, ami az eredetileg zárt szótagok utolsó mássalhangzójának különböző módokon történő eltűnését jelentette. Az óoroszban azonban (ahogy a lengyel és még néhány nyelvjárás kivételével végül minden más szláv nyelvben is) denazalizáció következett be. A *Λ* így már gyakorlatilag *ʌ*-t (*ra*), a *Ж* *u*-t (*oy*) jelölt (АРВАТ–СКИБА 1977. 64). Az írás ószláv jellege azonban nem meglepő, hiszen éppen ez a nyelv közvetítette a szláv népek felé az írásbeliséget.

Látható, hogy a mássalhangzók között már megvoltak a „susogó hangok”. Ezek, valamint a *ʏ* eredetileg lágyak voltak, bár a *ж*, *ш* és *ч* keménnyé válása még az óoroszban végbement, a 14–15. században fejeződött be (АРВАТ–СКИБА 1977. 80).

Külön problémát vetnek fel a redukált magánhangzók, amelyek az ósszlávban az *i* és *ü* még rövidebbé és nyíltabbá válásával jöttek létre (H. TÓTH 1991. 73.). Ezenkívül *ʊ* keletkezhett még az indoeurópai *ei* diftongus *e* tagjából, *e*₂-ből, szóvégi *n*-ből vagy *n*, *ŋ* (+ mgh) előtt, *ʊ* pedig ugyancsak *e*₂-ből, szóvégi *-öm*, *-ön*, *-ös* hangkapcsolatból, esetleg *n* (+ mgh) előtt (BALECZKY–HOLLÓS, 1985. 39–41). A redukáltak később nagy szerepet kaptak a nyíltszótagúság kialakulásában.

² *o* előállhatott továbbá indoeurópai *ön*, *öm*, *üm*, *ün* hangkapcsolatokból (AITZETMÜLLER 1978. 30).

Már az ősszláv korban előfordult például, hogy a szláv hangrendszerbe nem illő jövevényszavak zárt szótagjainak végét egyszerűen redukált magánhangzóval egészítették ki (H. ТóTH 1991. 70). E magánhangzók (palatális *ь* és veláris *ъ*) későbbi alakulásának szempontjából fontos volt, hogy erős vagy gyenge pozíciót foglaltak el. Gyenge helyzetben volt a redukált magánhangzó a szó abszolút végén, illetve ha az utána következő szótagban teljes képzésű magánhangzó, vagy erős helyzetben lévő redukált állt. Erős helyzetről beszélhetünk, ha a *ь*, *ъ* hangsúlyos szókezdő szótagban foglalt helyet, vagy ha utána gyenge pozíciójú redukált következett (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 41–42). Ehhez az alapvető szabályhoz hozzáfűzhetjük, hogy az óoroszban a *ь*, *ъ* mindig erős helyzetbe került likvidák mellett jelentek meg, tehát akkor is, ha egyéb kritériumok alapján gyenge helyzetűek lettek volna. Az óoroszban a gyenge pozíciójú redukáltak fokozatosan kihullottak. Vitatott, hogy a kiesés inkább a szó elejét (a hangsúlytalan kezdőszótagot) érintette-e először, vagy fordítva, éppen a szóvégi *ь*, *ъ* kopott le elsőnek. Talán az előbbi elmélet az elfogadottabb. A folyamat mindenesetre a 11. században kezdődött, nyilvánvalóan véget vetve a nyíltszótagúság korszakának. Az erős helyzetben lévők kiejtése ellenben egyre inkább *e*-re, *o*-ra emlékeztetett, és előbb-utóbb be is következett a teljes átváltozásuk. Ez a változás a 12. században vehette kezdetét (АРВАТ–СКИБА 1977. 66). Nem valószínű tehát, hogy a *Russzkaja Pravda* eredeti szövegében nyomot hagyott. A gyenge helyzetben lévő redukáltak kiesése mindazonáltal már folyamatban lehetett. Természetesen itt nehéz az írásképre támaszkodni. Hogy egy szövegíró vagy – másoló meddig hagyatkozik a hagyományra, és mikor kezd el inkább az aktuális nyelvállapotnak megfelelően írni, aligha megjósolható. Csak nagyszámú hasonló időben keletkezett szöveg összehasonlítása után lehet többnyire megbízható következtetéseket levonni.

Említhetünk továbbá olyan jellegzetességeket, melyek akár már a *Russzkaja Pravda* keletkezésének idején szembeállították az óorosz és az ősszlávot. A legkézenfekvőbb ilyen ismertetőjegy a CärC, CerC, CälC, CelC hangkapcsolatok változása. Érvényre jutott a szótagon belüli növekvő hangzósság törvénye, ám az egyes ősszláv dialektusokban

ez eltérően zajlott. Első lépésként a likvida után sorvadó magánhangzó fejlődött, amely a keleti szláv dialektusokban megmaradt és idővel *e*-vé, *o*-vá vált. Így keletkezett a keleti szláv teljeshangzósság. A délszláv nyelvjárásokban ellenben a sorvadó magánhangzó kialakulása után a likvidát közrefogó két hang metatézise ment végbe, majd a redukált elem kiesett. Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a szókezdő *ärC*, *älC* esetén. Akut intonáció alatt minden nyelvjárásban *räC*, *läC* lett a végeredmény (a sorvadó hang eltűnése után pótnyúlás következett be). Cirkumflex intonáció alatt a délszláv dialektusokban megmaradt az *ā*, a többiben viszont *o* jelent meg (H. ТóТН 1991. 66–69). Az óegyházi szláv hatására az óoroszban is elterjedtek bizonyos szavak délszláv típusú változatai. A *Russzkaja Pravda* mindazonáltal következetesen őrzi a keleti szláv formákat, csak néhány kivételt találhatunk. Tipikus példa a teljeshangzósságra: „*a за коpовой*”, „*a за жеpeбeцъ*” (619. lap, v.). Ezekkel szembeállítható délszláv mintájú alakot alig találunk. Hibás szövegrészből származhat a következő példa: „*что има чpeво вэзметъ*” (621. lap, v.). Szó elején általában ugyancsak a keleti szláv forma dominál, pl. „*a ростepлeтъ добытокъ*” (622. lap), bár bizonyos szavak esetén következetesen a délszláv *a*-t veszszük észre „*аже кто оубиeтъ княжа мoужа въ pазбои*” (615. lap, v.) (Обнорский 2010. 113).

Valamelyest hasonló jelenségnek tekinthetjük a második teljeshangzósságot is. A jelenség összefügg a redukált magánhangzók likvidákhoz való kapcsolódásának kérdésével. Az ószlávban a *pъ*, *pъ*, *лъ*, *лъ* betűcsoportok nem feltétlenül két hangot, hanem gyakran szótagképző likvidát jelöltek. Az óoroszban is sokszor látunk *p*, *л* grafémák mellett *ъ*-t vagy *ь*-t. A Csudovszkij-gyűjtemény tanulmányozása után érdekes tényekre hívja fel figyelmünket V. Sz. Golisenko: annak ellenére, hogy az óorosz szövegek másolói igyekeztek a sorokat magánhangzókkal zárni, az említett gyűjteményben mégis meglehetősen gyakran fordul elő *ъp*, *ъp*, *ъл*, *ъл* ebben a helyzetben. A magyarázat talán az lehet, hogy a likvidák eredetileg magánhangzóként viselkedtek, azaz szótagképzésre alkalmasak voltak (Голышeнко 1962. 22–26). Nem kizárt, hogy az óorosz nyelv korai stádiumában még megvoltak a szótagképző

likvidák (АРВАТ–СКИБА 1977. 74), később azonban két hangra oszlottak. A második teljeshangzóság akkor alakulhatott ki, amikor a redukált magánhangzó+likvida hangkapcsolatot követő szótagban kiesett egy gyenge helyzetben lévő redukált. Ekkor a folyékony hang után is megjelent egy redukált magánhangzó. Mivel a likvida biztosította a mellette álló hangok erős helyzetét, azok *e*-vé vagy *o*-vá alakulhattak (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 147). A *Russzkaja Pravda* nyomokban mutatja fel ezt az északi óorosz nyelvjárásokra jellemző fonetikai jelenséget, pl. „*оже ввенъ любо **полоть***” (616. lap, v.) (ОБНОРСКИЙ 2010. 101).

A *ь* és *ѣ* konkurenciája is megfigyelhető. Bizonyos végződések a régebbi *ь*-t tartalmazó alakot mutatják, máshol az ószlávban standard, depalatalizációra utaló *ѣ* fordul elő. Vessünk egy pillantást a következő részletek *-ѣ*- és *-ѣ*- tövű főneveinek instrumentálisára; a második esetben látható a depalatalizált *м*: „*тому же дати на роуць и съ добытькомъ и съ домомъ*” (626. lap) „*аже боудоуть за моужемъ*” (621. lap, v.). Ez az ingadozás – feltehetőleg – annak köszönhető, hogy a *Szinódusi másolat* alapidokumentuma olyan alakokat őrzött, melyek a másolás idejére már megváltoztak (ОБНОРСКИЙ 2010. 101). A harmadik személyű, jelen időben ragozott igealakok azonban következetesen a lágy *ть*-re végződnek.

Az ősi *-kt(i)*- (< *-gt*- eredettel részben), *-tj*-, *-dj*- hangkapcsolatok az ószlávban *шт*, *жд* alakban, míg az óoroszban *ч*, *ж*-ként élnek tovább. Ezt támasztja alá az *аче*, *аже* kötőszó is, mely csak egyetlen esetben szerepel délszláv minta szerint: „*аще ли оутнеть роукоу*” (617. lap) (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 292).

Végül vegyük figyelembe a szó eleji *o*, illetve *ю* előfordulását. Ismét a keleti szláv minta gyakoribb. A gyakori *оже* kötőszó *юже* variánsa csupán kétszer fordul elő (ОБНОРСКИЙ 2010. 113).

Természetesen még lehetne további példákat felhozni. Ennyi bizonyíték alapján azonban már jól láthatóak a fonetika keleti szláv elemei, túlnyomó többségük az ószláv megfelelőikkel szemben nem lehet véletlen.

A *Russzkaja Pravda* morfológiájának, lexikájának tanulmányozása hatalmas feladat. A következőkben csak az igékről lesz szó. A téma azért ígérkezik különösen figyelemre méltónak, mert több lényeges szempontból vizsgálható: az igeidőkéből, az igei prefixumokéból, illetve képet kaphatunk a *vid* kategóriájának, vagyis inkább annak elődjének alakulásáról az óoroszban. A fenti aspektusok természetesen nem függetlenek egymástól, sőt meglehetősen szoros kapcsolatot kell feltételeznünk köztük. Az ószlávval való összevetés sem maradhat el.

Ha megpróbáljuk összevetni az óorosz nyelv igerendszerét a mai oroszsal, a legszembeesőbb különbség minden bizonnyal az igeidők száma lesz. A *Russzkaja Pravda*-ban megfigyelhető a praesens, perfectum, plusquamperfectum, aoristos, futurum (egyszerű és összetett), futurum exactum. A nyelvemlékben nem szerepel, de az óoroszban talán még megvolt az imperfectum. Lényegében az óegyházi szláv is ugyanezekkel az igeidőkkel rendelkezett, bár az aoristosnak képzés szerint több változata volt, mint az óoroszban.

A különböző igeidőket mind az ószlávban, mind az óoroszban a praesens- vagy az infinitivus-tőből képezték, előbbiből a praesent (illetve egyszerű jövőt), továbbá a felszólító mód és a jelen idejű melléknévi igeelvek alakjait, az infinitivus-tőből pedig az imperfectum és az aoristos mellett a múlt idejű participiumokat, valamint az infinitivust és a supinumot. A praesens-tőhöz járuló témák alapján négy tematikus osztályba sorolhatók az ószláv igék az *-e-*, *-he-* *-иѣ-* és *-u-* töképző szerint. Az atematikus igék különálló osztályt képeztek (BALECZKY-HOLLÓS 1985. 130–138). Az óoroszban lényegében ugyanaz a felosztás alkalmazható (АРВАТ-СКИБА 1977. 140).

Hogy ezeknek az igeidőknek az eredetét megérthessük, figyelembe kell vennünk az igeaspektus formálódásának folyamatát. Ennek gyökereit az indoeurópai alapnyelvben, illetve az ószlávban kereshetjük. Ehhez kapcsolódóan alátámasztottnak látszik az Aitzetmüller által képviselt elmélet. Eszerint kezdetben az igék két szempont alapján oszlottak csoportokra: igeidő és akcióminőség szerint. Az

idő tekintetében az indoeurópai alapnyelv formálisan csak múltat és jelent különített el, az akcióminőség kategóriája pedig a durativitás és pontualitás oppozíciójában nyilvánult meg. E két sík legalapvetőbb metszete a duratív praesens és a puntuális tőaoristos volt. E két csoport szembenállása az egymástól különálló praesens- és aoristos-ige-tövekben jól észrevehető. Az előbbi tövek ún. elsődleges (*-mi, *-si, *-ti stb.), utóbbiak másodlagos végződéseket (*-m, *-s, *-t stb.) vehettek fel. A duratív akcióminőségű múltat az imperfectum képviselte. A pontszerűséget ábrázoló igék később keletkező jelen ideje persze csak formálisan lehetett jelen, valójában jövőt fejeztek ki (hasonló jelenség a mai orosz egyszerű jövő idő). A további fejlődés során keletkezett a tematikus aoristos, melyet az imperfectumhoz hasonlóan témamagánhangzóval és másodlagos végzésekkel képeztek. Ezzel a nyelv képessé vált duratív igéket úgy múlt időbe helyezni, hogy egyúttal időbeli korlátozást fejezzen ki (ez állítja szembe a tematikus aoristost a tőaoristossal). A szigmatikus aoristos segítségével pedig a puntuális akcióminőségű igék kerültek úgy múlt időbe, hogy a cselekvést többé nem pontszerűen, hanem folyamatban ábrázolták, miközben időbeli korlátozást mutattak fel. Ezekhez az új, a tő magánhangzóját tekintve a redukció fokát mutató alakokhoz teljes fokú, duratív párok tűntek fel. Ez voltaképpen a régi tőaoristos igeinek alakilag jelen időben való megjelenésével párhuzamos folyamat. Azonban itt is lehetővé vált a tartalom valódi praesensben való ábrázolásának lehetősége. Ennek eszköze az eredetileg teljes fokú tőmagánhangzó nyúlása és egy szuffixum hozzáadása volt (pl. aoristos: *umrēt̃* > *um̃rēt̃* > *umirajet̃*). Végül még ebből az új alakból is létrejött az imperfectum, pl. *umiraach̃*. Mindebben az igeaspektus kibontakozása vehető észre. Az akcióminőség kategóriái átjárhatóvá váltak az időbeli korlátozás mozzanatának beiktatásával. Ez egy alapvetően folyamatként érzékelhető cselekvés idősíkon való korlátozását, és egységként való szemléletét jelenti. Egy puntuális cselekvés szubjektív, behatárolt időben történő felfogása ugyancsak elterjedté vált. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az első esetben egy folyamat ponttá való tömörítése, míg a másodikban egy pontszerű jelenség

folyamatba való kibontása ment végbe. Ha az ige denotátuma objektíve vagy szubjektíve pontszerűnek tekinthető, akkor perfektív, ha folyamatnak, akkor imperfektív aspektusról beszélhetünk (AITZETMÜLLER 1978. 160–169).

Érdemes megfigyelni, hogy eredetileg az aspektus jelzésére szolgált az igető magánhangzójának kvantitatív váltakozása. Az ószlávban általánossá vált egy ószlávban még csak diftongusokat érintő ablaut, mely a *tő* magánhangzójának kvalitatív (**a/a* : **i*) ingadozásán alapult. Később a minőségi váltakozásból mennyiségi lett, és a hosszabb magánhangzó imperfektív igeaspektusra, a rövidebb pedig perfektívre kezdett utalni (AITZETMÜLLER 1978. 65–66).

A kvalitatív ablaut a továbbiakban elvesztette jelentőségét. Jakubinszkij szerint az igeidők végződéseinek kifejlődése során a *tő* magánhangzója által hordozott információ másodlagossá vált (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 233). Valóban, számos indoeurópai nyelvben, mint például a németben, ma már nyoma sincs a történetileg indoeurópai alapnyelvig visszanyúló igeaspektusnak, azt az igeidők teljesen kiszorították.

A szláv nyelvek azonban megőrizték a sajátos igeszemléletet. Ehhez nagyban hozzájárulhattak az igei prefixumok. Szintén Jakubinszkij fejti ki, hogy ha egy igéhez prefixumot illesztettek, a hozzáadott morféma megváltoztatta, árnyalta az ige eredeti jelentését, pl. irány- vagy időhatározói elemmel egészítette ki. Az új lexikai jelentés az eredetihez képest szűkítettnek tűnhetett, és lassan gyökeret vert az a képzet, hogy a prefixum magát a cselekvés lefolyásának szemléletét is korlátozza (mintegy ponttá tömöríti a folyamatot). Ezáltal az ige perfektív szemléletű lett. Fontos tehát, hogy az aspektusváltás nem ment végbe automatikusan azáltal, hogy prefixumot kapcsoltak egy igéhez. Azonban idővel olyannyira elterjedtek a perfektív prefixumos igék, hogy az előtag nélkülieket sokszor objektíve punktuális akcióminőségük ellenére is imperfektívként kezdték kezelni. Szükség volt továbbá aspektuspárok kialakítására is. A prefixummal ellátott igéknek párját az *-вѣа-*, *-иѣа-* suffixummal kezdték képezni (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 234–237). Az előtag nélküli ige nem alkothatott aspektuspárt prefixált változatával, annak eltérő lexikai jelentése miatt. Akkor találunk kivételt, ha a két

ige lexikai szemantika szempontjából mégis nagyon közel esett egymáshoz. E kritériumnak kimondottan megfelelt a *no-* prefixum, amely időbeli korlátozás kifejezésére szolgált (AITZETMÜLLER 1978. 172). A mai orosz nyelvben ez az előtag bizonyos tövekhez kapcsolódva el is vesztette eredeti jelentését, és ekkor, kizárólagosan grammatikai eszközként, perfektív alakot képez.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, miképp nyilvánult meg az aspektualitás a jövő és a múlt igeidőiben. A múlt idő körében a legfontosabb folyamat a perfectum előtérbe kerülése volt. Ennek képzésére az *-l-* képzős participium perfectum és a *быти* ige praesensben ragozott alakjai szolgáltak. Ezek az alakok eredetileg olyan cselekvést jelöltek, amelyek a múltban befejeződtek, de hatásuk kiterjed a jelenre. A perfectum tehát alapvetően a perfektív aspektushoz kapcsolódott, de mivel közel állt a jelenhez is (tulajdonképpen erre mutatott rá a segédige), imperfektív igékből is képezhető lett (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 242–243). Így az óoroszban fokozatosan kiszoríthatta az aspektualitáshoz hozzárendelt imperfectumot és az aoristost. Előbbi a 12. (ha ugyan valaha megvolt az óoroszban), utóbbi a 14. századra tűnt el, igaz, az aoristos archaizáló stílusban még fel-felbukkan a későbbi nyelvemlékekben. A segédige pedig kezdett elmaradni: először egyes és többes szám 3. személyben tűnt el a 10–11. század fordulóján (АРВАТ–СКИБА 1977. 148).

A jövő időt az ősszlávban nem lehetett különálló ragozási paradigmával kifejezni, ebből fakadóan a praesens alakjai aspektustól függetlenül még az óoroszban is utalhattak jövőre. Kialakult továbbá egy analitikus jövő, mely rendszerint infinitivusból és az *имѣти, начати, стати* vagy *хотѣти* segédigék jelen időben ragozott alakjaiból állt (АРВАТ–СКИБА 1977. 150). Eredetileg perfektív igék infinitivusai is előfordultak a fenti segédigék mellett (ЯКУВИНСКИЙ 1953. 239).

Ami az őszláv és az óorosz viszonyát illeti, az eddig vázolt folyamatok mindkettőben megindultak, de csak az óoroszban teljesedtek ki. Ezt támasztja alá, hogy az őszlávban még megtalálható a szigmatikus és az aszigmatikus aoristos egyaránt, bár utóbbit már nem szemantikai kategóriák, inkább hangtani törvények korlátozták

(BALECZKY–HOLLÓS 1985. 142–148). Az óoroszban már csak a szigmatikus aoristos, annak is kötőhangzós változata maradt fenn. Ha az infinitivus-tő magánhangzóra végződött, a kötőhang persze nem jelent meg (АРВАТ–СКИБА 1977. 144–145). Az aspektus pedig kialakulóban volt az ószlávban, de a prefixumok gyakori használata során kezdődő változásokat még nem mutatja.

Érdeemes megvizsgálni, hogy az igerendszer változásainak mely stádiumát mutatja a *bővített Russzkaja Pravda*. Már néhány számadat alapján fontos következtetésekre juthatunk. Az alábbi táblázatban látható, hogy melyik igeidő hányszor fordul elő a szövegben³ (a praesent, illetve az egyszerű jövőt figyelmen kívül hagyva):

Futurum exactum	32
Perfectum	29
Összetett jövő	12
Aoristos	3
Plusquamperfectum	1

A fent szereplő igeidők közül kettőről még nem esett szó: a futurum exactumról és a plusquamperfectumról. A futurum exactum olyan jövőbeli cselekvést jelölt, amely megelőz egy másik cselekvést. Ez egy analitikus igeidő, melyet egy participium perfectum és a *быти* ige *бюдоу, бюдеши* stb. alakjai alkotnak. A 14–15. században már ritkán fordul elő (АРВАТ–СКИБА 1977. 151). A plusquamperfectum múltban lezajló cselekvést ábrázol, megelőzve egy másikat, mely még szintén a múltban megy végbe. Az óoroszban kétféleképpen lehetett képezni a plusquamperfectumot: ószláv minta alapján participium perfectummal és a *быти* segédige imperfectumban ragozott alakjaival, vagy egy sajátosan óorosz paradigma szerint. Ez participium perfectumból és

³ A számolást a *Правда Русская II. Комментарии* (под редакцией академика Б. Д. ГРЕКОВА). Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1947. 241–740. oldal között található, az orosz ábécé mai betűivel átirított cikkek alapján végeztem. Ugyan az átirított szöveg a *Troickij-másolat*ot veszi alapul, a *Szinódusi másolattal* szembeni különbségek a cikkek sorrendjére, illetve az egyes szavak írásképeire vonatkoznak. Az igeidők tekintetében szigorúan véve is csak elhanyagolható különbségre lehet számítani.

a *быти* ige perfectumából (*ѣсмь былъ/-ла/-ло*, *ѣси былъ/-ла/-ло* stb.) állt össze. Ez az úgynevezett második plusquamperfectum egészen a 17. századig használatban maradt (АРВАТ–СКИБА 1977. 148–150).

A *Russzkaja Pravda*-ban a második plusquamperfectumra találunk példát: „*пѣрославъ былъ оуставилъ*” (624. lap). A ragozott elem egyes szám harmadik személyben elmaradt, ahogy az többnyire a perfectumok esetében is történt. Az aoristos sem gyakori, mindössze ötször fordul elő, ebből is csak három megbízható, a másik két szöveghely hibás lehet. A szándékosan a szövegbe helyezett három aoristos kései betoldás eredménye. Ezek a következők: *ѡложишиа оубиѣниѣ за голову*” (615. lap, v.); *ѡтакоже и снѣ ѣго оуставишиа*” (615. lap, v.); *ѣго оуставишиа по ѡци*” (624. lap) (ОБНОРСКИЙ 2010. 107). Természetesen nem elhanyagolható tény, hogy imperfectum nem szerepel a *Pravda*-ban. Az aspektualitáshoz szorosan kötődő igeidők tehát jelentéktelen mennyiségben vannak jelen, helyüket már átvette a perfectum. A segédige a legritkább esetben marad meg: *ѡромиловалъ ѣси оже ѣси не ставилъ послухоуѡѡ*”, (620. lap, v.); *не вѣдѣ оу кого ѣсмь коупилъ*” (618. lap, v.).

Az aoristoshoz és a plusquamperfectumhoz képest nagyobb számban jelenik meg a szövegben az összetett jövő. A *быти* csupán egyszer figyelhető meg segédigeként, ráadásul nem megbízható, hibás szövegrészben: *не джи сѧ боудоутъ сами собою печаловати*” (626. lap) (ОБНОРСКИЙ 2010. 108). Ezt a szerepet többnyire a *начати*, kétszer a *почати* tölti be. Lássuk az igéket: *начнетъ платити дикоу вироу*” (616. lap); *начьнети головоу клепати*” (617. lap); *ѣмоу начнетъ платити*” (618. lap); *аже начнетъ не знати*” (618. lap, v.); *ѡнѡ сѧ начнетъ запирати*” (619. lap, v.); *ѡже сѧ почнетъ запирати*” (620. lap); *начтетъ (sic!) болишиѡ клѣпати*” (620. lap); *ѡна начьнетъ хотѣти всѧко и съдѣти*” (622. lap); *нѡ како почнетъ ѡ льта платити*” (623. lap); *ѡплатъ начнетъ не дати*” (623. lap); *не хотѣти начнетъ платити*” (624. lap). Ahol a *хотѣти* ige áll, ott nem segédigeként, hanem egyszerűen „akar” jelentésében szerepel.

A futurum exactum meglepően gyakori, ellentétben az összetett jövővel, mindig a *быти* segédigével képezték. Az, hogy egyáltalán nem

ritkán fordul elő, valószínűleg a szöveg műfaji sajátosságainak köszönhető. A szöveg tulajdonképpen jórészt a jövőbe van utalva. A praesensben ragozott igék általában perfektívek, tehát nem is vonatkozhatnak a jelenre. Attól pedig, hogy egy *-ыва-*, *-ива-* képzős ige mellett nem található meg a jövő idő segédigéje, mint már utaltunk rá, még kifejezhet jövőben lejátszódó cselekvést, pl. „*иже са прикладывають вую*” (616. lap). A jogi szöveget felfoghatjuk jövőbeli bűncselekményekre vagy egyéb törvényes beavatkozást követelő eseményekre vonatkozó rendelkezésekként. Hogy e jövőbeli események időbeli sorrendje pontos ábrázolást kapjon, célszerű a futurum exactum használata. A múlt idő inkább mellékmondatokban tűnik fel, hogy bemutassa a jövőbeli cselekmények előzményeit, vagy esetleg kimutathat a szövegből, tisztázva a törvénykezés körülményeit: „*также прославь соудилъ, такоже и снве юго оуставиши*” (615. lap, v.).

Az eddigi példákból is következik, hogy az igei prefixumok már elterjedtnek számítanak, a jelentés árnyalásában és az aspektualitás alakításában kulcsfontosságú szerepet játszanak. Valóban, a *Russzkaja Pravda* bővített szerkesztésében mintegy 100 különböző prefixált igtét, és körülbelül 50 előtag nélkülit találhatunk.⁴

Megemlíthetünk továbbá még néhány érdekességet az igékkel kapcsolatban. Mind az ószlávban, mind az óoroszban használtak már folyamatos és szenvedő melléknévi igeneveket. Az óoroszban lassan kifejlődött a határozói igenév is. Alapja a jelen vagy múlt idejű folyamatos melléknévi igenév rövid (nominális) alakja volt. Ez idővel elvesztette ragozhatóságát, és megkövült alakként határozói igenévvé vált. A folyamat úgy ment végbe, hogy a teljes (pronominális) igenevek kiszorították a rövid alakot attributív helyzetből, így azok kizárólag predikatív funkciót tölthettek be. A rövid igenevek így határozói jelentést fejlesztettek ki (АРВАТ–СКИБА 1977. 160). A *Russzkaja Pravda*-ban is kereshetünk példákat: „*аже кто оумираѣ роздѣлитъ домъ*” (621. lap, v.); „*тѣ то погоубившии юмоу платити*” (623. lap, v.).

Voltak más megkövült formák is. Az *-i-* tövű névszói dativus singularisból kialakult infinitivus mellett ide sorolható a supinum, mely

⁴ A számok szintén a *Правда Русская II. Комментарии* alapján.

-ŷ- tövű névszói accusativus singularisból jött létre (BALECZKY-HOLLÓS 1985. 156). A supinum tehát nem volt ragozható, képzője a -тъ (szemben az infinitivusi -ми szuffixummal). Egyszer fordul elő a *Pravdában*: „идеть искать конѣ” (620. lap, v.). Mozgást jelentő igék mellett célhatározói funkciót töltött be, és birtokos esetet vonzott. A supinum mind fonetikai, mind szintaktikai ismertetőjegyei alapján hasonlított az infinitivusra. A 11. századtól az óoroszban gyakran összekeverték őket, majd az infinitivus teljesen magába olvasztotta a supinumot (АРВАТ-СКИБА 1977. 156).

Összességében a *Russzkaja Pravda* már meglehetősen jól kibontakozott igerendszert tár elénk. Ez megragadható a mai *vid* előzményében, a változatos igei prefixumokban és az igeidők számának csökkenésében. A nyelvemlék még mutat ingadozásokat, de sokszor érzékelhetők azok a törvényszerűségek, amelyek a mai orosz nyelvre is jellemzőek.

5

A *Russzkaja Pravda* szintaktikai vizsgálatokhoz is gazdag anyagot biztosít. A következőkben elsősorban az összetett mondatok tagjai közötti kapcsolatot kifejező kötőszókra és a feltételes alárendelt mellékmondatokra fordítunk figyelmet.

A liturgikus irodalom óbolgárra való átültetése komoly nehézséget okozott a fordítóknak. Ennek oka a szláv nyelvek szintaxisának fejletlensége volt a görögéhez képest. Ez nem meglepő, tekintve az írásbeliség hiányát, hiszen a beszélt nyelvben laza mellérendelő szerkezetek uralkodhattak (BALECZKY-HOLLÓS 1985. 168). Az óegyházi szláv kialakulása ezen a téren nagy fejlődést vont maga után, de természetesen maradtak érzékelhető hiányosságok is.

Ennek talán legszembetűnőbb jele a kötőszók nagyfokú poliszémiája volt. A legjobb példa valószínűleg az *a* és a *тако/ько*. Az előbbi kötőszó az ószlávban alá- és mellérendelő összetett mondatban egyaránt előfordulhatott, a tagmondatok között leginkább a következő viszonyokra utalhatott: kapcsolatos mellérendelő: „крестъ въдръжаше сѧ, а идољскаѧ службуѧ разорена” (Glagolita Clozianus I. 608); ellentétes mellérendelő: „жѧтва оубо многа, а дѣлѧтель мало” (Máté evangéliuma 9:37); feltételes alárendelő: „сѧи а бы былъ пророкъ разоумѣль бы. како ѣстъ прикасаѧжити сѧ ѣмъ” (Codex Suprasliensis 303). A *тако/ько* szerepe: alanyi mellékmondat: „извѣстѣно бо бѣ людѣмъ. о ѱан’нѣ. ько пророкъ бѣ” (Lukács evangéliuma 20:6); tárgyi mellékmondat függő beszédben: „слышавъ ько ѡъ приде отъ ѱудеѧ въ галилеѧ” (János evangéliuma 4:47, Codex Zographensis); célhatározói mellékmondat (да kötőszóval együtt): „ар’хиереи же и старици. и сънѣмъ въсь искаахъ лѣжа свѣдѣтель на іѡа ько да оубижѣтъ” (Máté evangéliuma 26:59, Codex Zographensis); okhatározó mellékmondat: „блажени плачѣшитеи ько ти оутѣшатъ сѧ” (Máté evangéliuma 5:4); következményes mellékmondat: „и ѡцѣли и. ько слѣпѣ и глухѣ и глѣше и гладаше” (Máté evangéliuma 12:22); időhatározó mellékmondat: „и бысть ько испѣлниша дѣнье службыѧ его. иде въ домъ свои” (Lukács evangéliuma 1:23); (a fenti idézetek innét: BALECZKY–HOLLÓS 1985. 183–187). A helyzetet tovább bonyolítja, hogy nemcsak poliszémia, hanem szinonímia is jellemezte a szláv kötőszavakat, tehát a tagmondatok közötti azonos viszonyt több kötőszó is kifejezhette.

Az óorosz kétségtelenül osztotta ezeket a sajátságokat. Sőt, fennmaradt a tagmondatok összekapcsolásának kötőszó nélküli gyakorlata is. Az alárendelő összetételek kötőszavai lassan alakultak ki, helyükön kezdetben alapvetően mellérendelő kötőszó állt, esetleg még az is hiányzott: „Кѣто биѣтъ друга дѣревѣмъ, а боудѣте сѧ, любо крѣвавъ, полоуторы гривѣны серебра платити емоу” (szerződéses oklevél szövege 1229-ből; idézet innét: АРВАТ–СКИБА 1977. 184).

A *Russzkaja Pravda*-ban különösen szembetűnő az *a* kötőszó halmozása. Egymáshoz lazán kapcsolódó tagmondatokat köt össze, melyek

közt kapcsolatos vagy ellentétes viszonyt fejez ki. Sokszor mintegy szövegkohéziós eszközként jelenik meg, szerepe ilyenkor arra korlátozódik, hogy egy gondolatmenet folytatására utal. A szöveg szegény központosítása miatt így néha nem lehet egyértelműen eldönteni, új tagmondatot vagy új mondatot vezet-e be a kötőszó. Vegyünk néhány példát (eredeti tagolással): „*Аже холопъ оударить свободна моужа · а оубъжить въ хоромъ · а гнѣ юго не выдасть · то платити за нѣ гноу · вѣ · грѣнѣ · азатѣмъ · а чекдѣ налѣзѣтъ оудареннѣмъ своею истьча · кто же юго оударилъ · то шрославъ былъ оуставилъ · и оубити · нѣ снове юго оуставиша по шци на коуны · любо и бити розвазавше · или взати грѣна кунѣ за соромъ*”⁵ (624. lap, mindkét oldal); „*Оже выбѣють зюбъ а крѣвь оувидать оу него въ ртѣ · а людѣ вилѣзютъ · то · вѣ · грѣнѣ продаже · а за зюбъ грѣна*” (621. lap).

Bár láthatóan az óorosz tagmondatok kapcsolódása még nehézségekbe ütközött, bizonyos szerkezetek sajátos fejlődési irányt vettek és megszilárdultak. Mint Jakubinszkij is rámutatott, ilyen például a feltételes mellékmondat, melyre a *Russzkaja Pravda* – jogi szöveg lévén – bőven biztosít számunkra anyagot. Vegyük például a törvénykönyv első mondatát: „*ажъ оубѣють моужъ моужа, то мѣстити братоу брата, любо ѡцѣю, ли снѣу, любо братоучадоу, любо братню снви*” (615. lap, v.). Ez a mondat tökéletesen tükrözi azt a szerkezetet, mely a *Pravdá*-ban gyakorlatilag végigvonul. Az igeidőről már szóltunk; ami a módot illeti, a mellékmondat típusának ellenére is a kijelentő mód a használatos. A csak analitikusan képezhető feltételes mód irreális feltételt fejez ki (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 186), ami egy törvénygyűjtemény esetében nem releváns. A szerkezet a mellékmondatlal kezdődik, amelyet *аже, оже, аче*, esetleg ószláv típusú *аще* vezet be. Az alany nominativusban áll, és egyeztetik hozzá az igét. A példánkban: „*оубѣють моужъ*”. Az alany funkcióját betöltő *кто* gyakorta általános névmásként értendő, pl. „*Аже кто оубиеть княжа моужа въ разбои*” (615. lap, v.). A főmondatot sokszor *то* vezeti be. Ezután

⁵ A szövegben szereplő *вѣ* számnevet helyettesít. A glagolita és cirill betűknek eredetileg számértékük volt. A *в* értéke 2, az *ѣ* betű értéke tíz (BALECZKY–HOLLÓS 1985. 26), így *вѣ* jelentése 12.

a régebbi óorosz szövegekben újabb személyes szerkezet következett, melyben ige előtt a *да* szó állt (amely mellesleg alkalmas volt a felszólító mód hiányos ragozási paradigmájának kiegészítésére 3. személyben; így a főmondat mintha felszólító módba került volna). A *Russzkaja Pravda*-ban azonban sajátos személytelen szerkezetet vehetünk észre. Az ige infinitivus alakjában jelent meg, az ágens pedig dativusba került: „*то мѣстити братоу брата, любо ѿцѣю, ли снѣю, любо братоучадоу, любо братню снви*”. Ezzel a szerkezettel általános elvárásokat, szabályokat fejeztek ki, egyéb esetben rendelkezésre állt a régi személyes szerkezet (ЯКУБИНСКИЙ 1953. 295–298).

Az óorosz tehát a mondattan terén is képes volt saját útra lépni. Mindazonáltal valószínű, hogy éppen a szintaxis volt a nyelv legkevésbé kibontakoztatott szintje, és még hosszú út vezetett a mai szabályrendszer kialakulásáig.

6

Végül röviden összegezzük a legfontosabb megállapításokat.

A *Russzkaja Pravda* a kijevi állam első, viszonylag nagy terjedelmű, és emellett vitathatatlanul óorosz nyelvű dokumentuma. Az eredeti, amely Bölcs Jaroszláv törvényeit és esetleg utódai kiegészítéseit tartalmazhatta, nem maradt fenn, viszont számos másolat áll rendelkezésünkre. Tulajdonképpen csak a különböző másolatok összevetése által is kaphatnánk valamilyen képet az orosz nyelv történeti változásairól. A legrégebbi szövegek a bővített *Pravda*-t tartalmazzák. Az 1282-es *Szinódusi másolat* mellett nagyon fontos forrás a Troice-Szergijev lavra (kolostor) gyűjteményében a 14. századból fennmaradt *Troickij másolat* (ГРЕКОВ 1963. 35). A rövid *Pravda* későbbi dokumentumokban található, mégis van olyan nézet, mely szerint ehhez a szöveghez kell

fordulnunk, és nem a *bővített Pravdá*hoz, ha az óorosz nyelvet a lehető legkorábbi stádiumában szeretnénk vizsgálni. A *rövid Pravda*t ugyanis minden bizonnyal régebbi eredetiről másolták, mint a *bővítettet*.

A *bővített* (és egyébként természetesen a *rövid*) *Pravda* által ábrázolt hangtani sajátosságok alapján, különösebb nehézségek nélkül bizonyítható, hogy a törvénykönyv nyelve nem óorosz szerkesztésű óegyházi szláv. Ilyen bizonyíték a teljeshangzósság vagy a ж, ы hangok jelenléte у helyett. A lexikával nem foglalkoztunk, de az idegen elemek – mint például a görögből tükörfordítással nyert братоучадо ('unokatestvér') – száma elhanyagolható (Обнорский 2010. 98).

Bepillantottunk továbbá az óorosz nyelv igerendszerébe is, különös hangsúlyt helyezve az aspektualításra. Az óorosz ezen a téren továbbfejlesztette a már az ószlávban is megjelent tendenciákat. A változások irányát tekintve döntő volt az igei prefixumok elterjedése. Ez az igeidők számának korlátozásához vezetett, mivel erre a kategóriára már nem volt szükség a szláv nyelvekben meghatározó jelentőségű igeaspektus kifejezéséhez.

Végül megállapítottuk, hogy a szintaxis mutat óorosz sajátságokat (ilyen a feltételes alárendelő összetett mondat), azonban a nyelvnek ezen a terén még sok hiányosság marad, részben talán az írásbeliség viszonylag késői megjelenése miatt. A kötőszavak poliszémiája és szinonímiája következtében a tagmondatok közti viszonyok meglehetősen nehezen áttekinthetők.

A *Russzkaja Pravda* nyelvészeti tanulmányozásának természetesen messze nem kell beérnie az eddigi eredményekkel. Rendkívül figyelemre méltó téma lenne például a pronominális és nominális melléknevek, illetve melléknévi igevek előfordulásának vizsgálata, itt ugyanis ismét átmeneti állapottal állunk szemben: a rövid alakok lassan kiszorulnak a jelzői szerepből, és predikatív funkciót kényszerülnek felvenni. A kutatások tehát nem tekinthetők lezártnak, mindenképpen érdemes folytatni a megkezdett munkát.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Hegedűs Iván (ELTE-BTK)

Bibliográfia

Források:

- Правда Русская II.* Комментарии (под редакцией академика Б. Д. ГРЕКОВА).
Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1947.
- Правда Русская III.* Факсимильное воспроизведение текстов (под общей редакцией академика Б. Д. ГРЕКОВА). Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1963.

Szakirodalom:

- AITZETMÜLLER, R. 1978: *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slawische Sprachwissenschaft*. U. W. Weiher Verlag, Freiburg.
- BALECZKY Emil – HOLLÓS Attila 1985: *Ószláv nyelv*. Negyedik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- H. TÓTH Imre 1991: *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. 3. változatlan kiadás javított kiadásának változatlan kiadása. Tankönyvkiadó, Budapest.
- АРВАТ, Н. Н. – СКИБА, Ю. Г. 1977: *Древнерусский Язык*. Головное издательство издательского объединения «Виша школа», Киев.
- ГОЛЫШЕНКО, В. С. 1962: К вопросу о качестве плавного в корнях, входящих к *ТЪРТ, *ТЪРТ, *ТЪЛТ в древнерусском языке XII–XIII вв. // АВАНЕСОВ, Р. И. (отв. ред.): *Историческая грамматика и лексикология русского языка. Материалы и исследования*. Издательство Академии Наук СССР, Москва, 20–28.
- ОБНОРСКИЙ, С. П. 2010: *Русский литературный язык: Вехи истории*. Издательство ЛКИ, Москва, 94–118.
- ЯКУБИНСКИЙ Л. П. 1953: *История древнерусского языка*. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва.

VARGA Richárd

Aspektus, aspektuselméletek és akcióminőség

A célkitűzésről

Jelen tanulmány az Eötvös Collegiumban, az I. Szláv Filológiai és Kultúratudományi Konferencián elhangzott előadásom írott és kiegészített változata. Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy tervezett PhD-értekezésemnek mi a kiindulópontja, nevezetesen, mit jelentenek a címben megjelölt fogalmak, és miképpen határozzák meg azokat a különböző nyelveket, nyelvcsaládokat vizsgáló nyelvészek. Mivel az aspektus és az akcióminőség (eredetileg: Aktionsart) fogalmát többféle értelmezésben is használják, elengedhetetlen e két fogalom tartalmának pontos meghatározása. E terminológiai jellegű probléma vélhetően abból is fakad, hogy a különböző nyelvészek különböző iskolákhoz, irányzatokhoz tartoznak. Ezzel összefüggésben érdemes megvizsgálni azt is, hogy mely esetekben beszélhetünk terminológiai dublettekről – amikor két különböző fogalom mögött ugyanazon jelenség leírása áll –, s mikor van szó tartalmilag is valódi különbségről.

Mivel PhD-értekezésemben az orosz és a magyar akcióminőségeket szeretném összevetni, először fel kell térképeznem a szakirodalomban

e témával kapcsolatban használt fogalmakat, melyek bizonyos esetekben pontosítást is igényelhetnek. Elengedhetetlen annak vizsgálata, hogy a kérdéses nyelvekben mely akcióminőségek találhatók meg, és azokat milyen módon fejezi ki az összevetésben felhasznált másik nyelv. Feltételezésem szerint ugyanis vannak olyan akcióminőségek, amelyek az egyik nyelvben morfológiaiilag fejeződnek ki, miközben a másokban az ekvivalens visszaadása csak körülírással, teljes szerkezetekkel lehetséges.

Szándékom továbbá, hogy kutatásaimnak alkalmazott nyelvészeti vonatkozása is legyen, többek között abban az eddig még nem vizsgált kérdésben, hogy mely akcióminőségek ismerete elengedhetetlen, vagy legalábbis kívánatos az orosz nyelvtanárok gyakorlati munkájában. E tekintetben fontos egyrészt, hogy ők maguk is tudják, mi az aspektus és az akcióminőség közötti alapvető különbség, másrészt, hogy képesek legyenek megtanítani diákjaiknak e problémakör gyakorlati vonatkozásait. Emellett szól többek között az a tény, hogy, például az oroszban, a kezdő jelentésű igék és az ún. delimitatív igék meglehetősen rendszerességgel fordulnak elő, s ráadásul számos esetben kötelezőek.

1. Az aspektus az általános nyelvészetben

Az egyik leggyakrabban idézett alapmunkában az aspektus fogalmát általános nyelvészeti értelemben Bernard Comrie a következőképpen jellemezte: „aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation”, vagyis az aspektust a szituáció belső idejével hozta összefüggésbe (COMRIE 1976. 3). Kiefer Ferenc az aspektus fogalmát ugyanezen irányból közelíti meg, s szintén az időszerkezettel való összefüggéseiben vizsgálta a kérdéskört. Ennek megfelelően kétféle időszerkezetet különböztethetünk meg: 1) a külső időszerkezet az adott eseménynek az időtengelyen (múlt, jelen, jövő) való, általában a beszédidőhöz viszonyított elhelyezésével függ össze; 2) a belső

idő azonban független a beszédidőtől, és az események, történések, folyamatok időbeli lefolyásának módját jelöli (KIEFER 2006. 15–16). Ez utóbbi esetben az aspektus mint mondatsemantikai kategória kap értelmezést.

1.1. A szláv igeaspektus

Terminológiaiailag a szláv igeaspektus a *vid* megfeleltetése, tartalmilag pedig az a jelenség, amikor az igék általában szemléletpárok formájában jelennek meg. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy ha az adott igék szemléleti alapjelentéseiből indulunk ki, akkor az egyik ige folyamatosságot, míg a másik befejezettséget jelöl. Sok esetben a két ige közötti választás a beszélő nézőpontjától, azaz szemléletétől függ, vagyis attól, hogy a beszélő az adott cselekvést miképpen akarja láttatni: a folyamatra kívánja-e tenni a hangsúlyt, avagy a cselekmény komplexitását, teljességét, befejezettségét szeretné hangsúlyozni. Mindeközben a két ige lexikai jelentése nem különbözik. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az igék többsége poliszém, ezért valamely aspektuspár elismeréséhez már az is elegendő, ha az ellentétes szemléletű igék legalább egyetlen lexikai jelentésükben korrelatívák (JÁSZAY 2008. 42). Mivel az aspektusbeli különbség morfológiaiailag is jelölve van, ezért a *vid* alapvetően grammatikai kategóriának tekinthető.

1997-ben a Lomonoszov Egyetemen az aspektuskutatók körében egy több kérdésből álló nemzetközi felmérést végeztek azzal a céllal, hogy feltérképezzék, miképpen vélekednek bizonyos aspektológiai tárgyú kérdésekről az egyes, részben más-más irányzathoz tartozó nyelvészek. A kérdőívre adott válaszokból többek között kiderült például, hogy Anna Zaliznyak szerint, a *vid* mint grammatikai kategória csak a szláv nyelvekre jellemző, azonban, ha tágabb összefüggésben nézzük, ugyanez a fogalom nyelvi univerzálénak tekinthető, hiszen különböző eszközökkel, vagy legalább fogalmi szinten minden nyelv képes kifejezni az aspektust. Lényegében ugyanezt a véleményt osztja Ilja Satunovszkij is: ő is univerzálénak tekinti, de belátja, hogy a szláv *vid* egy

sokkal specifikusabb fajtáját képviseli az aspektus fogalmának. Mind-
ezt Jászay László kiegészíti azzal, hogy tettek már kísérletet nem szláv
nyelvekben is ún. *tiszta vidpárok* felállítására – például a grúzban,
a magyarban vagy a balti nyelvekben –, azonban bebizonyosodott,
hogy az említett nyelvekben sokkal nehezebben, sokkal kevesebb
számú esetben sikerült mindezt kivitelezni a szláv nyelvek szemléleti
viszonyaihoz képest (ЧЕРТКОВА 1997. 165, 225, 231–232).

Jászay szerint a szláv igeaspektust a következő három vonás jellemzi:
1) a folyamatos és befejezett igeék nagyfokú funkcionális hasonlósága,
vagyis az, hogy körülírható azon nyelvhasználati szituációk halmaza,
amelyek esetében az imperfektív alakot használjuk, s ugyanígy leírha-
tó azon halmaz is, amikor a perfektív ige használatos; 2) megfigyel-
hető továbbá, hogy morfológiai képzéssel perfektív igéből imperfektív
igét képezhetünk, és fordítva: vagyis a szemléletpárokat azonos elvek
mentén hozzuk létre. Nevezetesen prefixációval sok esetben perfekti-
váljuk az igét, míg szuffixációval – néhány speciális esettől eltekintve –
imperfektiváljuk azt. 3) A harmadik vonás Jászay szerint az igeeknek az
a tulajdonsága, hogy ugyanezen képzőmorfémákkal a cselekvés időbeli
lefolylásának jellegét nagyszámú, s részben hasonló képzésű és jelen-
téstípusú akcióminőség formájában, árnyaltan képesek kifejezni (KRÉ-
KITS–JÁSZAY 2008. 160).

1.2. Az aspektualitás

Az alábbiakban rövid kitekintést teszünk az aspektualitás fogalmának
irányába. Az alapkérdés a következő: mennyiben különbözik ez a foga-
lom az aspektus kategóriájától? E tekintetben az egyik leghitelesebb-
nek számító szlavista, Alekszandr Bondarko megfogalmazása szerint
az aspektualitás olyan funkcionális-szemantikai kategória – későbbi
munkáiban: funkcionális-szemantikai mező –, amely a cselekvés lefo-
lyása jellegének legkülönbözőbb kifejezési eszközeit foglalja magában
(БОНДАРКО 1971. 12). Tehát az aspektualitás az aspektus kategóriájá-
nál nagyobb halmaz. Az aspektualitás három összetevője: 1) a *vid* mint

grammatikai kategória; 2) a lexikai összetevők, amelyek többek között a különböző akcióminőségeket jelentik; illetőleg 3) a relatív időviszonyokból (ti. az egyidejűségből, elő- és utóidejűségből) levezethető szintaktikai sajátosságok (KRÉKITS–JÁSZAY 2008. 10).

1.3. Az aspektus a nem szláv nyelvekben

Az aspektus mint kategória és nyelvészeti terminus a nyugat-európai nyelvtudományban a 19. század közepén jelent meg. Elsőként Jacob Grimm terjesztette ki az aspektusvizsgálatot a germán nyelvekre is – mindaddig elsősorban a szláv nyelvekben vizsgálták e kategóriát. Az aspektus többértelmű fogalom volt, nem egyszer egymásnak ellentmondó definíciók láttak napvilágot. Az ellentmondások kiküszöböléséhez nagymértékben hozzájárult az a megközelítési mód, amikor az aspektust többé nem lexikai-szemantikai kérdésként vizsgálták, hanem mondatsemantikai kategóriaként, s a kutatások is ez irányban folytatódtak. Ettől kezdve az aspektus jellemzésében a logikai eszközök domináltak, amely azt is jelentette, hogy nem az igék lexikai viselkedése állt a vizsgálódások középpontjában. A nyelvészek tehát az aspektus kutatását egy másik nyelvi szinten, a mondatokat elemezve kezdték el vizsgálni.

A nyelvtudomány művelői arra a megállapításra jutottak, hogy végső soron minden nyelv képes aspektuális kategóriák kifejezésére, azonban különbséget kell tenni az ún. aspektusnyelvek – mint például a szláv nyelvek –, illetőleg a nem aspektusnyelvek – például germán nyelvek – között (KIEFER 2006. 14).

Az aspektusnyelvek esetében az aspektuális kategóriák az ige vagy az ige meghatározott alakjainak jelentésében már eleve adva vannak. Az ún. nem aspektusnyelvek esetében azonban ezek a kategóriák elsősorban mondattani eszközökkel fejeződnek ki.

Például:

aspektusnyelv (orosz): *Я читал, когда кто-то мне позвонил.*

nem aspektusnyelv (angol): *I was reading when somebody called me.*

Amint a példából láthatjuk, az orosz mint aspektusnyelv az egyik ige imperfektív, illetve a másik ige perfektív alakjával fejezi ki azt, hogy a múltban végbemenő aktuális folyamatot egy pontszerű, pillanatnyi cselekvés szakította meg. Az angolban ennek kifejezése ugyanezen eszközzel nem lehetséges, hiszen az angol igéknek alapvetően nincs perfektív és imperfektív variánsuk. Szláv értelmezés szerint az angol ugyan „nem aspektusnyelv”, azonban az orosz mondatban bemutatott jelentést kiterjedt igeidőrendszerével fejezi ki. A folyamatos ige helyett Past Continuous, a befejezett ige helyett Past Simple igeidőt használ, ami végső soron aspektusjelentést ad vissza.

A nyelvészek azt is megállapították, hogy az aspektusjelentés kifejezését illetően ritka a „tiszta eset”. Például a magyarban (amint ez Wacha Balázs és Kiefer Ferenc munkáiból is kitűnik), az aspektuális tartalmak már az ige lexikai jelentésében adva vannak, azonban ezek bizonyos szintaktikai tényezők hatására megváltozhatnak.

2. Zeno Vendler és David Dowty aspektuselmélete

Kiindulásképpen elsősorban Vendler aspektuselmélete érdemel figyelmet, aki az arisztotelészi ontológiai kategóriákra támaszkodott és fejlesztette azokat tovább, az antik filozófus által felállított kategóriák alapján rendszerezve az igéket. Eszerint a következő négy csoportról beszélhetünk: 1) állapotok – states: pl. *szeret, tud, ismer*; 2) cselekvések – activities: pl. *szalad, biciklizik*; 3) teljesítmények – accomplishments: pl. *beszédet mond*; 4) eredmények – achievements: pl. *megtalál* (VENDLER 1967). Vendler a csoportok megkülönböztetésére formális-nyelvi kritériumokat javasol. Például a *Mit csinálsz most?* kérdésre nem válaszolhatjuk azt, hogy *Szeretem a kávé*t. Tehát nyilvánvalóvá válik, hogy az aktuális, azaz a megfigyelés pillanatában végbemenő vagy végbe ment cselekvésekre vonatkozó kérdésre állapotigével nem lehetséges válaszolni. Vendlernél a következő példa szerepel:

- *What are you doing?*
- *I am running. / *I am knowing.*

Tehát a második mondat mint válaszlehetőség kizárt.

Az említett csoportokat újabb törvényszerűségek feltárásával Dowty fejlesztette tovább. A következőkben ezek közül emelünk ki néhányat. Az állapotigékkel összefüggésben Dowty rámutatott, hogy a *kényszerít*, *meggyőz* stb. típusú igék nem állhatnak állapotigével:

**Péter meggyőzte Máriát, hogy ismerje a fizika törvényszerűségeit.*

Továbbá állapotige nem állhat olyan határozószóval, amely szándékosságot, gondosságot fejez ki:

**Péter szándékosan szerette Máriát.*

A cselekvésigék esetében Dowty arra a megállapításra jutott, hogy ha egy cselekvésigével kifejezett cselekvés t ideig tartott, akkor ebből következik, hogy a cselekvés végbement, megtörtént, például:

Péter egész este futott. => Péter futott.

Dowty szerint az eredmények és teljesítmények csoportjának szétválasztásában az ún. implikációs különbségek segítenek. A teljesítményt kifejező *megír*, *elolvas*, *lefut*, *élelnekel* írást, olvasást, futást, éneklést tétel fel, azonban például az eredményt kifejező *elér*, *észrevesz* igék jelenésének nincs ilyen összetevője.

János két óra alatt megtanulta a verset.
(A mondat kétórányi olvasást implikál.)

Anna fél óra alatt lefutotta a távot.
(A mondat félórányi futást implikál.)

Azonban könnyen belátható, hogy a következő mondatok esetén efféle implikáció nem történik:

János egy hét alatt elérte a hegycsúcsot.

(A mondat nem implikál egy hétnyi „elérést”).

Anna fél óra alatt megnyerte a versenyt.

(A mondat nem implikál félórányi „nyerést”).

Dowty a *befejez* aspektuális igét is alkalmasnak találja arra, hogy a két ige csoportot szétválassza:

János befejezte a vers megtanulását.

Anna befejezte a táv lefutását.

Kissé redundáns mondatok, hiszen a befejezettséget kétszer jelölik – az ige is és a cselekvést leíró főnév is –, azonban nyelvtanilag korrektek.

Ezzel szemben hibás mondatot kapunk, ha a *befejez* igét eredmény-predikátummal használjuk.

**János befejezte a hegycsúcs elérését.*

**Anna befejezte a verseny megnyerését.*

Az eredményigék olyan pillanatnyi, pontszerű cselekvést, eseményt fejeznek ki, amelynek van előzménye. Azonban a *befejez* ige csak duratív állítmánnyal együtt használható (KIEFER 2006. 261–270).

3. Aspektus és akcióminőség

Az eddigiekben az aspektusról, aspektualitásról és aspektuselméletekről esett szó, s most rátérek az aspektus és akcióminőség közötti összefüggések kérdésére. Amint korábban már utaltam rá, az aspektualitás

másik fő összetevője az akcióminőség (vö. Aktionsart, cselekvésmód / akcióminőség, ill. oroszul: способы действия).

Az akcióminőséget különböző nyelvészek más és más terminussal illették: Tatyjana Buligina „a predikátum szemantikai típusainak” nevezi, míg Jelena Paducseva „az ige taxonomikus kategóriáinak”, Szergej Tatyevoszov „akcionális osztálynak”, Andrej Gorbov pedig „a cselekvés természetének” (ГОРБОВ 2015. 54). Az angolszász nyelvészetben arra is találunk példát, hogy egyes szerzők az „Aktionsarten” terminuson magát a vendleri osztályozást értik. A szláv akcióminőségek feltárásával egy sor nyelvész foglalkozott, közülük a legismertebbek Sigurd Agrell, Erwin Koschmieder, Jurij Maszlov, Alexander Isačenko, Aleksandr Bondarko, Mihail Seljakin, Anna Zaliznyak, Alekszej Smel'jov, Szergej Tatyevoszov és Hans Robert Mehlig.

Agrell (1908) nézeteinek újszerűsége abban állt, hogy elválasztotta az akcióminőség fogalmát az aspektus fogalmától. Az aspektust a szláv ige két fő kategóriájának tartotta (folyamatos és befejezett). Az akcióminőséget azonban úgy definiálta, hogy olyan összetett igékről van szó, amelyek pontosan és találóan fejezik ki a cselekvés végrehajtásának módját, vagyis arról tudósítanak, miképpen megy végbe a cselekvés (ld. KRÉKITS–JÁSZAY 2008. 11).

Évtizedekkel később Erwin Koschmieder lengyel nyelvész feleleveníti Agrell nézeteit, s más nyelvészekkel ellentétben egyetért azzal az állításával, miszerint az aspektust és az akcióminőséget mint fogalmakat el kell választani egymástól (uo.).

Az akcióminőségek kategóriájáról mind a mai napig nem született egységes felfogás, azonban általánosan elfogadott nézet, hogy a cselekvésmódok olyan szemantikai kategóriát alkotnak, amely szorosan összefügg az aspektuskategóriával, s mindemellett a cselekvés lefolyásának jellegét rögzítik – elsődlegesen temporális, rezultatív és mennyiségi vonatkozásban. Anna Zaliznyak és Alekszej Smel'jov rámutatnak, hogy hiába van összefüggés az aspektualitás és az akcióminőség között, ettől függetlenül az orosz nyelvben az akcióminőség nem grammatikai kategória (ЗАЛИЗНЯК – МИКАЭЛЯН – ШМЕЛЁВ 2015. 110).

Wolfgang Boeck német nyelvész a 20. század közepén e két kategória összefüggéséről azt állította, hogy mind az aspektusok, mind az akcióminőségek összefüggenek a cselekvés belső idejével. Öt évvel később arról ír, hogy az aspektusok az eredeti akcióminőségekből keletkeztek (ld. KRÉKITS–JÁSZAY 2008. 11).

1962-ben Jurij Maszlov volt az első az orosz nyelvészek közül, aki felhívta a figyelmet arra, hogy aspektus és akcióminőség összefügg, két egymásra ható kategóriáról van szó, ezért vizsgálni kell a közöttük fennálló kölcsönhatásokat. Néhány évvel később Bondarko azt állapítja meg, hogy az aspektusrendszer az akcióminőségek legkülönbözőbb csoportjainak grammatikalizálódásával jött létre a szláv nyelvekben (МАСЛОВ 1962. 12).

3.1. Az akcióminőség

Az alábbiakban egy táblázatban összegyűjtöttem, hogy milyen akcióminőségeket vesz számba a nyelvtudomány, és mit jelent az adott akcióminőség, továbbá milyen megfelelés, ill. kvázimegfelelés adható hozzá a magyarban. Fontos megjegyeznünk, hogy a táblázat egyes sorai esetében nem feltétlenül ekvivalensekről beszélünk a két nyelv tekintetében. A táblázat lényege, hogy adott egy akcióminőség-kategória, mely az oroszban és a magyarban valamiképpen morfológiailag is jelölt.

akcióminőség	jelentése	orosz képzés	orosz példa	magyar képzés	magyar példa
ingresszív, inchoatív	a cselekvés, folyamat kezdete	за-	заговорить	fel-, meg-, el- ... magát	elsírja magát, felharsan, megszeret
evolutív	kezdő fázis, egyre intenzívebb	раз-...-ся	разболтаться		
delimitatív	időbeli korlátozottság, sikeres befejeződés	по-	поговорить	el-	elbeszélget, elborozgat

HORIZONT

rezultatív	egy cselekvés végpontjára, sikerességére utal	вс-	вскипеть	meg-, ki-, el-, fel-	kitakarítja a lakást, felmossa a konyhát
terminatív	egy cselekvést befejez	про-	пропеть	el-	elmond, elénekel
perduratív	értelmetlen, vesződséges cselekvés	про-	просидеть минуты две		
exhausztív	a cselekvést az ágens kifáradásáig végzi	у-...-ся	убегаться	агyon-...ja, тöнкre-...ja	агyonhajsolja magát, агyon-dolgozza magát
totális	teljesség kifejezése	ис-	исходить	be-	bejárja a várost
szaturatív	telítettség kifejezése	на-...-ся	накричаться	ki-	kikiabálja magát
finitív	egy cselekvést már nem végez többé az ágens	от-	отговорить		
kumulatív	„sokat vmiből”	пона-	понастроить		
attenuatív	cselekvés csökkent intenzitása	по-, при-, под-	придержать		
szemelfaktív	egyszeriség	-ну-	крикнуть	meg-	megvakar, megszimogat
iteratív	többé-kevésbé rendszeres ismétlődés; többször, egymás után bekövetkező cselekvés	-ыв-, -ив-	говоривать	képző: -gat, -get	nyitogat, integet
frekventatív	rendszeretlen ismétlődés, egyetlen esemény ismétlése			megkettőzött igekötő	meg-megáll
deminutív	a cselekvés csökkent intenzitása	pl. при-, под-	приоткрыть, подмокнуть, всплакнуть, перекусить	képző: -gat, -get	dolgozgat, olvasgat
intenzív	a cselekvés túlzott mértéke		ужасно разволновалась	агyon-, túl-	агyonpirosít, túleszi magát
szubmerzív	az alany felfokozott állapota, elmerülése	до-...-ся	дочитаться	be-	bealszik, behisztizik

Az akcióminőségekről megállapíthatjuk, hogy a mai felfogás szerint csak morfológiailag komplex igék esetében beszélhetünk a cselekvés-mód kategóriájáról. A cselekvés lefolyásának módját, vagyis a járulékos jelentést az igekötő vagy a képző fejezi ki, illetőleg a két különböző morféma együttesen. Az akcióminőség-képzés morfológiai művelet, amelynek helye a szótár.

Összegzés

Az aspektus fogalmát a legnehezebben definiálható nyelvtudományi fogalmak közé szokás sorolni. A szláv aspektológia az ige jelentésében kifejezésre jutó szemléleti tulajdonságok vizsgálatára szorítkozik, ugyanis a szótárban kódolt igeaspektus már megszabja azt, hogy az adott megnyilatkozásnak milyen aspektuális értéke lesz. Általánosan elfogadott vélekedés szerint a szláv igeaspektust a nyelvtudomány grammatikai („óvatosabb” megfogalmazásban: erősen grammatikalizálódott) kategóriának tekinti.

Abban is egyetértenek a kutatók, hogy különbséget kell tenni az aspektus és az akcióminőség között. Az akcióminőséget morfo-szemantikai, lexikai-grammatikai kategóriának tekintjük, és a már említett kritériumok miatt nem nevezhetjük univerzális kategóriának. Ezzel szemben az aspektus nyelvi univerzálé, hiszen valamilyen módon minden nyelvben kifejezhető.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Jászay László (ELTE-BTK)

Bibliográfia

- COMRIE, B. 1976: *Aspect*. Cambridge University Press, Cambridge.
- JÁSZAY László 2008: Az orosz igeszemléleti oppozíció némely specifikus jellemzőjéről. // BIBOK Károly (szerk.): *A morfológiától a pragmatikáig. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 39–62.
- KIEFER Ferenc 2006: *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KRÉKITS József – JÁSZAY László 2008: *Szláv igeaspektus – különös tekintettel az orosz nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VENDLER, Z. 1967: *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- БОНДАРКО, А. В. 1971: *Грамматическая категория и контекст*. Наука, Ленинград.
- ГОРБОВ, А. А. 2015: О понятии «способ действия» и его аспектуальном содержании. // КИТАДЗЁ, М. (сост.): *Аспектуальная семантическая зона: типология систем и сценарии диахронического развития*. Университет Киото Сангё, Киото, 53–59.
- ЗАЛИЗНЯК, А. А. – МИКАЭЛЯН, И. Л. – ШМЕЛЁВ, А. Д. 2005: *Русская аспектология: в защиту видовой пары*. Языки славянской культуры, Москва.
- МАСЛОВ, Ю. С. 1962: Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании. // *Вопросы глагольного вида*. Издательство иностранной литературы, Москва, 7–32.
- ЧЕРТКОВА, М. Ю. 1997: Ответы на вопросы анкеты аспектологического семинара филологического факультета МГУ. // ЧЕРТКОВА (ред.): *Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*. Том 2. Издательство Московского университета, Москва, 140–233.

A Parasztzászlóalj a lengyel ellenállási mozgalomban

A II. világháború idején, miután a lengyel hadsereg már 1939 őszén összeomlott a német és a szovjet (és a kevésbé jelentős, de abban a helyzetben súlyos szlovák) támadás alatt, Lengyelország területén a háború végéig (és sok helyen azután is) nagyszabású partizánháború folyt. A lengyel partizánmozgalom a látszat ellenére nem volt egységes, éppen azért, mert nagyon sokféle politikai irányzat és társadalmi réteg képviseltette magát az egyes csapatokban.¹ (De éppen ez a sokszínűség okozza, hogy az egykori ellenállók között a mai lengyel politikai életben minden csoport és szubkultúra megtalálja a maga hőseit, akikre hivatkozhat.)

¹ Kazimierz Przybysz például tíz (!) politikai csoportba sorolta az ellenállókat: 1. Az emigráns kormány és a Nemzeti Egység Tanácsa; 2. az ún. Földalatti Állam; 3. a nacionalisták; 4. a népiek/ parasztpártiak; 5. a szociáldemokraták; 6. a kereszténydemokraták; 7. a liberálisok; 8. a szindikalisták; 9. a „szanacionisták”, „Piłsudczykok”, azaz a Piłsudski-rendszer hívei és 10. a kommunisták. (Idézi: SIELEZIN 2013. 109.) Ezek a csoportok azonban a gyakorlatban nem különültek el élesen. Azonkívül nem egészen világos, hogy az emigráns kormányt és a Nemzeti Egység Tanácsát miért sorolnánk külön csoportba az általuk irányított „Földalatti Államtól”, amelybe ráadásul a legtöbb fenti csoport beleértette magát, politikai meggyőződéstől függetlenül.

A legnagyobb konspiratív („földalatti”) hadsereg kétségtelenül a londoni emigráns kormány irányítása alatt álló Honi Hadsereg (Armia Krajowa, rövidítve AK) volt.² Ez a szervezet gyakorlatilag pártok felett állt, mint ahogy a londoni emigráns kormány is koalíciós kabinet volt. Emellett még három olyan nagy fegyveres csoport létezett, amelyek valamilyen politikai színezetet is kaptak: a Nemzeti Fegyveres Erők (Narodowe Siły Zbrojne, rövidítve NSZ) a nacionalisták fegyveres szervezete volt. (A „nacionalista” ez esetben viszont a klerikális konzervatívtól a fasisztáig sok mindent jelenthetett.) A Parasztzászlóaljokat (Bataliony Chłopskie, rövidítve BCh) a parasztok érdekeit képviselő Népi Párt szervezte. A legkisebb számú partizánhadsereget pedig a Népi Gárda (Gwardia Ludowa, rövidítve GL) alkotta, amely a kommunisták szervezete volt.³

A Parasztzászlóaljok vezetői kezdettől legitimnek ismerték el Władysław Sikorski tábornok Párizsban, majd Londonban működő emigráns kormányát, és együttműködésre törekedtek a Honi Hadsereggel. Felvetődhet a kérdés, hogy akkor miért kellett a Parasztzászlóaljaknak mégis az AK-tól különálló szervezetet alkotniuk. Hogy erre választ kapjunk, meg kell vizsgálnunk a haderő háttérében álló politikai szervezetek háború előtti helyzetét.

Parasztmozgalom, parasztpárt, paraszthadsereg

A parasztmozgalomnak a lengyel területeken nagy hagyományai voltak, a parasztok szervezettsége és (osztály)öntudata már az I. világháború előtt is nagyfokú volt, de igazán az 1920-as lengyel-szovjet (más megfogalmazásban: „lengyel-bolsevik”) háború adott igazán nagy lökést neki. Ehhez persze leginkább az járult hozzá, hogy Lengyel-

² „Honinak” ti. azért hívták, hogy megkülönböztessék a külföldre átjutott, francia illetve brit kötelékben harcoló lengyel haderőtől.

³ A Népi Gárda a későbbiekben Népi Hadsereggel (Armia Ludowa, rövidítve AL) is nevezte magát, de ez nem keverendő össze a későbbi Lengyel Néphadsereggel (Ludowe Wojsko Polskie), amelyen a hivatalos lengyel haderő egészét értették a háború után, az 1945 és 1989 közötti időszakban.

országban a parasztok többsége kisbirtokos volt, ellentétben például Magyarországgal, ahol a legnagyobb rész a munkaadótól függő, földtelen földmunkások közé tartozott. Ennek ellenére Lengyelországban az I. világháború befejezése, azaz a független lengyel állam újbóli létrejötte után, és aztán végig, a '20-as években, nem alakult ki szervezeties egységes parasztmozgalom, mert az ország felosztottsága (1795–1918) alatt a különböző birodalmak területein megszerveződött lengyel paraszti pártok és szervezetek sokáig az új, független lengyel államban sem tudták az érdekeiket összeegyeztetni. Így volt ez még 1926-ban, Józef Piłsudski marsall fegyveres puccsánál is: a parasztpártok politikusai nem foglaltak egységesen állást a Marsall támogatásában vagy a neki való ellenszegülésben. A népi mozgalom egységesedése csak 1928–1930 között következett be, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Piłsudski (az egykori szociáldemokrata harcos) által létrehozott új ún. „szanációs” rendszer valójában egy szűk katonatiszti réteg autokratikus elképzeléseit juttatja érvényre. A másik kiváltója a különböző népi szervezetek közeledésének természetesen a gazdasági világválság volt, amely súlyosan érintette a lengyel parasztságot: kinyílt az agrárról, azaz drasztikusan megnöttek a mezőgazdasági és iparcikkek árai közötti különbségek, ami széles paraszti rétegek elszegényedéséhez vezetett.

Az egységes (Lengyel) Népi Párt (Stronnictwo Ludowe – SL vagy Polskie Stronnictwo Ludowe – PSL) 1931-ben jött létre három korábbi parasztpárt egyesüléséből.⁴ A párt elnöke a népszerű parasztvezér

⁴ A három párt közül kettőnek ugyanaz volt a neve: Lengyel Népi Párt (Polskie Stronnictwo Ludowe, rövidítve PSL). Ezeket a '20-as években úgy különböztették meg egymástól, hogy nevük rövidítéséhez odatették vezető lapjuknak a nevét is. A PSL „Piast” a régi galíciai lengyel parasztpárt utóda volt, és 1926-ig inkább a kereszténydemokratákkal kereste a kapcsolatot. A PSL „Wyzwolenie” (wyzwolenie = felszabadulás) az oroszországi parasztpárt utóda korábban inkább a szocialistákban látta fő szövetségését. A harmadik, kisebb párt, a Parasztpárt (Stronnictwo Chłopskie) nevet viselte. A három fenti párt egyesüléskor az új párt neve hivatalosan Népi Párt (Stronnictwo Ludowe) lett. A „Lengyel” szót talán azért hagyták el a név elejéről, mert az ukránok felé is nyitni akartak, de ebben nem volt nagy sikerük.

(a korábbi miniszterelnök⁵), Wincenty Witos lett, aki azonban 1933 és 1939 tavasza között gyakorlatilag emigrációból irányított, mert egy koncepció perben 3 év börtönre ítélték, ami elől ő Csehszlovákiába szökött.⁶

A Parasztzászlóaljak másik alapító szervezete a Falusi Ifjúság Szövetsége (Związki Młodzieży Wiejskiej, rövidítve ZMW) volt, amely a parasztfiatalság művelődési szervezete volt: népfőiskolai tanfolyamokat, falusi színjátszóköröket és kórusokat stb. szervezett. A '20-as években még pártfüggetlen szervezet volt, de náluk is a válság és a szanációs rezsim túlkapásai idézték elő, hogy közeledni kezdtek az egységes Népi Párthoz. A '30-as években a ZMW már gyakorlatilag a (P)SL ifjúsági szervezeteként működött, számos „öreg” vezető, illetve ideológus került be a párt vezetőségébe (Így például Stanisław Mikołajczyk, a későbbi emigráns miniszterelnök is.) (OKRASKA: *Spoleczeństwo*).

Az 1935–1937 közötti időszak egyre inkább a Népi Párt és a ZMW antikapitalista radikalizálódását idézte elő. A kommunizmust és a kommunistákkal való együttműködést ugyan elutasították,⁷ de követelték a nagyobb földbirtokok felosztását a szegényebb parasztok között, egy új gazdasági érdekvédelmi szervezetekre alapozott erősebb önkormányzati rendszert, és egy szövetkezetekre épülő gazdasági életet akartak létrehozni, olyan államot, amelyben a termelőeszközök minél

⁵ Wincenty Witos, a galíciai autodidakta parasztgazda még az Osztrák–Magyar Monarchiában kezdte politikai pályafutását. 1920-ban, már az új, független Lengyel Köztársaságban ő lett az orosz bolsevikok elleni háborút koordináló ún. „nemzetvédelmi kormány” miniszterelnöke. A kormányfői tisztséget később még kétszer viselte: 1923-ban fél évig, majd 1926 májusában mindössze négy napig. (Ekkor Piłsudski fegyveres hatalomátvétele fosztotta meg a miniszterelnökségtől, de képviselői mandátumát megtarthatta.)

⁶ Az ún. „brześci per” a Piłsudski-féle szanációs rezsim koncepciók eljárása volt a demokratikus ellenzék elhallgattatására. A Népi Párt 4 vezetőjén kívül 6 szocialista politikust is elítéltek, egyenként másfél-3 éves börtönre. Az ítélet kihirdetésekor 3 népipárti és 2 szocialista vádlottnak sikerült külföldre távoznia, valószínűleg a hatalom hallgatolagos beleegyezésével.

⁷ Ez az elutasítás sem volt azért ennyire teljesen egyöntetű. Volt, aki toleránsan állt a kommunistákhoz, és legalábbis vitapartnernek tekintette őket. Ilyen volt pl. a népfőiskolák fő szervezője, Ignacy Solarz (STAŃKO 2012. 84).

nagyobb része nem privatizálva, de nem is államosítva, hanem társadalmiasítva van, azaz a helyi közösségek tulajdonában. Ugyanakkor kialakítottak egy sajátos paraszti mozgalmi öntudatot saját jelképekkel és hagyományokkal.⁸

1937 augusztusában a Népi Párt és a ZMW egy nagyszabású, országos parasztsztrájkot és útlezárásokat szervezett. Ez a megmozdulás azonban nagyon sok helyen véres összeütközésekhez vezetett a rendőrséggel. Az összecsapásokban országszerte összesen 44-en haltak meg (OSEKA).⁹ Hasonlóan véres jelenetek játszódtak le ekkor, mint Magyarországon az 1890-es években az agrárszocialista aratósztrájkok alatt.

Bár Witos 1939 tavaszán hazatérhetett, és büntetését elengedték, a háború kitörésekor nyilván a Népi Párt és a ZMW vezetőségében is élt még a bizalmatlanság a hatóságokkal és a kormányzattal szemben, elsősorban a két évvel korábbi véres események miatt. A német és a szovjet megszállás alatt minden lengyel párt létrehozta a maga civil ellenálló szervezetét. (A párizsi, majd londoni kormány ezeket elismerte, csak a fegyveres szervezet egységes kézbentartásához ragaszkodott.) Így a Népi Párt és a ZMW titkos ellenálló szervezetét ROCh-nak nevezték. (Érdekes szójáték: a Ruch Oprou Chłopskiego azaz Paraszti Ellenállás Mozgalma rövidítése ugyanis egyben férfi keresztnév is.) A ROCh kialakította az együttműködés fórumait más pártok ellenállási szervezeteivel 1940–1941-ben. (Így képviseltette magát a pártközi Politikai Egyeztető Bizottságban, az emigráns kormány és a hazai szervezetek között kapcsolatot tartó Delegatúrában, az 1944-ben létrejövő Nemzeti Egység Tanácsában, és a Varsóban tevékenykedő Zsidókat Segítő Tanácsban is.) Más kérdés, hogy ezek a fórumok sem tudtak mentesek maradni a korábbi időszak politikai ellentéteitől, elsősorban a Piłsudski-rendszer és annak szocialista és népi ellenzéke közötti ellenszenvtől.

⁸ Például: ahogyan az ipari munkásság vörös zászlókkal vonult fel május elsején, úgy a SL és a ZMW is megszervezte a parasztság felvonulásait zöld zászlók alatt a parasztság napjának kinevezett pünkösöd-vasárnapon. Ezekre az alkalmakra még saját indulókat is szereztek, stb.

⁹ Józef Piłsudski ekkor már két éve nem élt, de ez csak rontotta a helyzetet, mert az ország a különböző katonatiszti klikkek, „maffiák” pozícióharcának terepe lett.

Ahhoz idő kellett, hogy a civil ellenállás fegyveres harcba is átmenessen, és ennek feltételei gyakorlatilag csak 1941-ben valósultak meg. Ekkora formálódott ki a Fegyveres Harc Szövetsége (Związek Walki Zbrojnej, rövidítve ZWZ), amiből aztán a Honi Hadsereg (AK) lett. A ROCh azonban szervezetileg különálló konspiratív hadsereget alakított ki, amelyet először Parasztőrségnek neveztek (Chłopska Straż, szóösszerántással rövidítve: ChłoStra), aztán később Parasztzászlóalj (BCh) lett az egységes elnevezése.¹⁰ A vezetők a szervezeti különállásban biztosítékot láttak arra, hogy a Népi Párt háború utáni politikai célkitűzései (elsősorban a földosztás és az önkormányzati reform) megvalósulhatnak. (Az idő előrehaladtával aztán egyre inkább felvetődött körükben az is, hogy a háború után valamilyen formában az 1926 és 1939 közötti autokrata rezsim vezetőit is felelősségre kell majd vonni.) Emellett, mint már említettem, együttműködést hirdettek a Honi Hadsereggel, és ez legtöbb helyen meg is valósult. A nacionalista NSZ elzárkózott a paraszti szervezetekkel való szövetségtől, viszont a kommunista Népi Gárda kereste velük a kapcsolatot. A ROCh felső vezetése továbbra is határozottan elutasított bármiféle együttműködést a kommunistákkal, és erre 1943-ban központilag is utasítást adott a BCh minden harcosának. Az erről szóló parancsban a kommunistákat (a Lengyel Munkáspárt¹¹ tagjait) a szovjetek kiszolgálóinak nevezték, és újra hangsúlyozták a Parasztzászlóalj hűségét a londoni emigráns kormányhoz.¹² Amit azonban

¹⁰ A BCh-nak speciális alakulatai is léteztek, amelyek a Népi Biztonsági Őrség (Ludowa Straż Bezpieczeństwa – LSB) nevet kapták. A jelek szerint egyébként a Parasztőrség szervezetei spontán alakultak meg egymás után több helyen (a ROCh-vezetőség eredeti szándéka ellenére), a ROCh tulajdonképpen csak utólag szentesítette a kialakult helyzetet.

¹¹ Lengyelország Kommunista Pártját (Komunistyczna Partia Polski, rövid: KPP) 1938-ban, a nagy szovjet perek idején feloszlatta a KomIntern. A sztálini üldözés után életben maradt lengyel kommunisták csak a II. világháború alatt, 1942-ben alapíthatták újra a pártot, Lengyel Munkáspárt (Polska Partia Robotnicza, rövid: PPR) néven, látványosan kerülve a 'kommunista' szót. A párt vezetői szovjet segítséggel visszatértek hazájukba, a partizánmozgalmat (a Népi Gárdát) szervezni.

¹² Az erről szóló, 1943 novemberében keletkezett napiparancs egy példányát a varsói Népi Mozgalom Múzeumában őrzik (*Do żołnierzy*). Igaz, amikor ez a parancs keletkezett, az emigráns kormány élén már a parasztpárti Stanisław Mikołajczyk állt.

a vezetés ilyen határozottan megfogalmazott, az a gyakorlatban teljesen másképp alakult.

A Paraszttászlójak szervezete

Ha a Paraszttászlójak személyi állományát nézzük, azt láthatjuk, hogy legtöbb harcosa a ZMW fiataljainak soraiból került ki. A fő szervezők és a legfontosabb parancsnokok is nagyrészt a ZMW helyi és országos vezetői voltak, akik ugyanakkor a '30-as években a Népi Párt szervezésében is aktív szerepet vállaltak. Ilyen volt például Józef Niećko és Kazimierz Banach. Mindketten a ZMW vezetőségéből indultak, majd a '30-as években a Népi Párt vezetőségébe kerülve fontos szerepet játszottak egyrészt a ZMW és a SL kapcsolatainak szorosabbra fűzésében, másrészt a Népi Párt antikapitalista radikalizálódásában. A katonai főparancsnok is egy korábbi ZMW-tag lett: Franciszek Kamiński, illegalitásban használt álnevén „Olsza” (Éger) ezredes. (Mint a többi konspiratív szervezetben, a Paraszttászlójak tagjainál is alkalmaztak álneveket, nehogy az ellenség a résztvevők családtagjain álljon bosszút.)

A szervezők Lengyelországot tíz kerületre osztották. Az I. számú Varsó városát jelentette, a II. számú „Varsó Vajdaságot” (azaz a Mazóviai Vajdaság területét). A többi nyolc kerület központjai az alábbiak voltak: III. k.: Kielce, IV. k.: Lublin, V. k.: Łódź, VI. k.: Krakkó, VII. k.: Białystok, VIII. k.: Volhínia (központ megnevezése nélkül), IX. k.: Lwów/ Lemberg (ma: Lviv), X. k.: Poznań (BUTRYŃSKI: *Bataliony*). Feltűnő, hogy a központok között az akkori lengyel nagyvárosok közül nem látjuk Wilno/ Vilna (a mai Vilnius) nevét. Úgy látszik ebben a régióban (az egykori „Közép-Litvániában”) a BCh befolyása elenyésző volt. A legerősebbek és legnagyobb létszámúak a Paraszttászlójak a III., a IV. és részben a VI. kerületekben voltak (ide koncentráltak a legnagyobb erők), azaz azokon a vidékeken, amelyek már korábban is a Népi Párt legfontosabb bázisainak számítottak. (Ezt a délkeleti területet, régi történelmi elnevezéssel Małopolskának, magyar fordításban Kis-Lengyelországnak szokták nevezni.)

A lengyel-ukrán harcok és a Zamość-vidéki csata (1942–1943)

Kis-Lengyelország régiója, és különösen annak keleti fele két szempontból is fontos volt. Az egyik, hogy a német megszállók pont ezen a vidéken szándékoztak nekikezdeni az ún. „Generalplan Ost” (vagyis Kelet-Európa nagyobb méretű elnémetesítése) végrehajtásának. Kis-Lengyelországon belül Lublin és Zamość vidékének falvai lettek a terv kísérleti terepei. A német egységek 1942 őszén a félig szlovén SS-parancsnok, Odilo Globočnik vezetésével nagy kíméletlenséggel fogtak hozzá a helyi lengyel lakosság kitelepítéséhez és nyugatra hurcolásához, hogy helyükre német telepéseket (részben kibombázott családokat) telepíthessenek. A BCh harcosai fő feladatuknak tartották a kitelepítések megakadályozását, és a Zamość-vidék lengyel falvainak védelmét. Ehhez pedig nemcsak a német csapatok elleni támadásokat tekintették eszköznek, hanem sokszor az idetelepített német civilek terrorizálását, újonnan épített házaik felégetését is.¹³ Mindenesetre sikerült elérniük, hogy idővel a német hatóságok az áttelepítéseket fokozatosan leállították. A II. világháborúnak ezt a rendkívül összetett, 1942 végétől 1943 nyaráig, de részben 1944-ig elhúzódó, számos partizánháborús összecsapásból álló eseménysorát nevezi a lengyel történetírás „Zamość-vidéki csatának” („bitwa o Zamojszczyznę”) (BUTRYŃSKI: *Bitwa*).

A másik, ami különösen bonyolulttá tette a helyzetet Kis-Lengyelországban, az a régió keleti felének jelentős számú ukrán lakossága. (Az ukránok aránya Lublintól kelet felé haladva egyre növekedett.) A német megszállók igyekeztek minél jobban kihasználni a lengyelek és az ukránok között meglévő történelmi ellentéteket.¹⁴ Ugyanúgy, mint a Szovjetunióban, a németek Lengyelországban is az ukránok idegen uralom alóli felszabadítóiként próbálták feltüntetni magukat.

¹³ Ezt a vele készült rádióinterjúból maga Franciszek Kamiński is elismerte, bár ő csak a németek házainak felgyújtásáról és nem legyilkolásukról beszélt (*Czajkowski interjúja Kamińskival*).

¹⁴ A két világháború közötti, súlyos ellentétekkel terhelt lengyel-ukrán viszonyról magyar nyelven Lagzi Gábor írt kiváló összefoglalót (LAGZI 2015.).

Már a háború elejétől igénybe vették az ukránok segítségét a lengyelek és zsidók elleni akciókban. Ennek legfőbb eszköze a németek által létrehozott ún. Ukrán Kisegítő Rendőrség (Українська Допоміжна Поліція – UDP) volt. A Zamość-vidéki nagy áttelepítési akciók közben (bár eredetileg az ukránok kitelepítése is tervbe volt véve), a németek mellé, illetve köré sokszor telepítettek ukrán lakosságot is, hogy a német civilek védve legyenek a lengyel partizánok támadásaitól. Ez elmérgesítette a helyzetet a helybeli lengyelek és ukránok között, másrészt a Zamość-vidéki harcban érdekeltté tette a nacionalista Ukrán Felkelő Hadsereget (Українська Повстанська Армія – UPA) is.¹⁵ Az UPA Volhíniában, ahol az ukrán lakosság már jelentős többségben volt a lengyelekkel szemben, egész falvak lengyel lakosságát irtotta ki brutális módszerekkel. (Áldozataik számát a történétírók 40 ezer és 100 ezer közé teszik.) A Lublini Vajdaságban is sor került véres eseményekre, itt azonban a lengyel lakosság mindenhol többségben volt az ukránokkal szemben, és ez megnehezítette az UPA dolgát. A Parasztszászlóalj és az UPA összecsapásainak természetesen mind az ukrán, mind a lengyel lakosság kárát látta. Bár a BCh egységei eleinte törekedtek rá, hogy akcióik csak az UDP és az UPA ellen irányuljanak, végül sok ukrán civil is áldozatul esett a Parasztszászlóaljaknak, mint ahogyan sok lengyel civil is az UPA kíméletlenségének (HAWRYLUK: *Cierniowy I.* és HAWRYLUK: *Cierniowy II.*). Az események ilyen fordulatai azért is tragikusak, mert a Népi Párttól a két világháború között teljesen idegen volt az etnikai gyűlölködés. Sajtójukból látszik, hogy megértéssel, szolidaritással viszonyultak az ukránok nemzetiességi törekvéseihez. Bár az együttműködést nem tudták elérni, azt kifejezésre juttatták, hogy az ukránokat ugyanúgy a szanációs rendszer kárvallottjainak tekintik, mint a lengyel parasztokat (KOT 1936. 3).

Összességében tehát azt mondhatjuk: a Lublini Vajdaság (különösen annak Zamość-vidéki része), ahol a Parasztszászlóalj erői a legkoncentráltabban voltak jelen, a II. világháborúnak szinte egy külön

¹⁵ Az UPA alapítói egyébként is főleg a két világháború között a lengyel hatóságok ellen akciókat szervező ukrán nacionalisták közül kerültek ki (pl. Roman Suhevics, Sztepan Bandera, Vaszil Kuk, stb.).

frontját alkotta az 1942 végétől 1944 nyaráig terjedő időszakban. Sok minden másképpen alakult itt, mint a háború más helyszínein. Az UPA eredetileg csak a háború legelején működött együtt a németekkel, később azonban szembefordult velük (látva, hogy nem támogatják Ukrajna függetlenségi törekvéseit). Itt, a kis-lengyelországi fronton azonban 1943-ra újra kialakult egy spontán együttműködés az UPA és a Wehrmacht között. A másik oldalon pedig ott álltak a lengyel ellenállás különböző partizáncsoportjai, és a szovjetek. A lengyel ellenállási mozgalmat nagy politikai ellentétek osztották meg, együttműködés csak a legfelsőbb vezetés szintjén zajlott. A Lublini Vajdaságban azonban, ahol a Wehrmacht-egységeken kívül az UPA is veszedelmes ellenfélnek bizonyult, szintén spontán módon a vezetőség minden utasítása ellenére kialakult az AK (Honi Hadsereg) illetve a BCh (Parasztzászlóaljak) együttműködése a GL (Népi Gárda) egységeivel is, majd az erre a vidékre ledobott szovjet partizánalakulatokkal is. Az összefogásnak egy szép példája volt a „Pińczówi Köztársaság” története. Pińczów városát és 12 másik környékbeli települést¹⁶ 1944 júliusában nemcsak, hogy együtt szabadították fel a Honi Hadsereg, a Parasztzászlóaljak és a Népi Gárda egységei és az odaérkező szovjet csapatok, de az új közigazgatást is együtt szervezték meg, választott vezetőkkel, „koalíciós” alapon. A „Pińczówi Partizán Köztársaság” az augusztusban bekövetkező német ellentámadás következtében ebben a formában nem sokáig állhatott fenn, mégis szimbólum lett: Lengyelország újjáépítésének szimbóluma, amire később is gyakran hivatkozott a háború utáni hatalom (ŻYWOT-GÓRECKA).

Felszabadítók fergetege (1943–1944)

Eközben azonban más helyeken is fontos változások zajlottak, amelyek befolyásolhatták a Parasztzászlóaljak és általában Lengyelország későbbi, háború utáni sorsát. 1943 júliusában egy máig sem egészen tisztázott

¹⁶ Skalbmierz, Książ Wielki, Brzesko Nowe, Działoszyce, Janowice, Kazimierza Wielka, Koszyce, Nowy Korczyn, Proszowice, Sancygniów, Ślaboszów és Wiślica.

repülőszerencsétlenségben meghalt Władysław Sikorski tábornok, a londoni emigráns lengyel kormány miniszterelnöke. Helyére Stanisław Mikołajczyk, a Népi Párt vezetőségének tagja került, aki valamikor maga is a ZMW antikapitalista jelszavakat hangoztató aktivistája volt, 1937-ben pedig fontos szerepe volt a nagy parasztsztrájk megszervezésében. 1943-ban, az adott helyzetben azért juthatott fontos szerephez a nemzetközi politikában is, mert hajlandónak mutatkozott a tárgyalásra a Szovjetunióval, ellentétben Sikorskival. (A katyni tömegsírok 1943-as megtalálása után ugyanis megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok a lengyel emigráns hatalmi szervek és a Szovjetunió között.) Mikołajczyk miniszterelnöksége mindenesetre arra is ígéretet jelenthetett, hogy a háború utáni rendezésben komoly szerepet kaphat a Népi Párt, megvalósulhatnak földosztó és szövetkezetesítő elképzelései. Egy nappal Mikołajczyk miniszterelnöki beiktatása után, július 15-én Szelciben (az Orosz FSzSzk-ban) az Oka-menti táborban letette az esküt a Szovjetunióban lengyel hadifoglyokból szervezett új lengyel haderő (a „Berling-hadsereg”¹⁷) első egysége, a Kościuszkohadosztály (KANIA–SADAJ: *1 Warszawska*). Ez reményt kelthetett a partizánharcot folytató lengyelekben, bár azt is tudni lehetett, hogy ez a haderő csak a szovjetek szoros felügyelete alatt, illetve a Szovjet Vörös Hadsereggel együtt léphet majd lengyel földre.

Emellett 1944 januárjától a hazai lengyel ellenállási mozgalom élén a kormány Delegatúrája helyett egyre nagyobb szerephez jutott a Nemzeti Egység Tanácsa (Rada Jedności Narodowej), az ellenállás pártközi egyeztető fóruma. Fontos helye volt benne a Népi Pártnak is, személy szerint pedig a már emlegetett Józef Niećko-nak és a ZMW egy másik fontos régi teoretikusának, Józef Grudzińskinak (BUTRYŃSKI: *Rada*).¹⁸

¹⁷ Nevét a főparancsnokról, a máig ellentmondásos megítélésű Zygmunt Berling tábornokról kapta.

¹⁸ A Népi Párton kívül az alábbi szervezetek képviseltették benne magukat: a szociáldemokraták (Lengyel Szocialista Párt – Polska Partia Socjalistyczna, rövid: PPS), a kereszténydemokraták (Munkapárt – Stronnictwo Pracy, rövid: SP), a nacionalisták (Nemzeti Párt – Stronnictwo Narodowe, rövid: SN) és a katolikus egyház szervezetei. Később vették be a Tanácsba a liberálisok (Demokrata Párt – Stronnictwo Demokratyczne, rövid: SD) képviselőit is. Bár többször felvetődött a kommunisták bevétele is, de ez valamelyik fél ellenkezésén mindig elbukott.

A Tanács 1944 márciusában megfogalmazott programjába (*Miért harcol a lengyel nemzet?*) belefoglalták a kizsákmányolás elvi tilalmát, az 50 hektáron felüli földek kisajátítását, és 8-15 hektáros parcellák kiosztását rászoruló parasztszaladók között, az erdők államosítását és a falusi infrastruktúra fejlesztését, a helyi önkormányzatok erősítését (*O co walczy*). Vagyis csupa olyan dolgot, amelyet a ZMW és a Népi Párt ideológusai már a '30-as években is hangoztattak, és a háború alatt keletkezett újjáépítési terveikben is szüntelenül hirdettek.¹⁹

Ebben a helyzetben folyamatosan napirenden volt a Parasztszászlóaljak és a Honi Hadsereg közötti együttműködés szorosabbra fűzése is. 1943 folyamán több megállapodás is született a két szervezet egyesítéséről, illetve a BCh betagolásáról az AK-ba, de a gyakorlatban ez sem valósult meg teljesen (*ŁABUZ: Historia*). Itt is arról volt szó, amire már a Zászlóaljak létrehozásánál is láttunk példát, hogy a szervező-vezetőség által kidolgozott elvek a valóságban, a „terepen” másképpen érvényesültek, mint papíron. A helyi szervezetek egyesítése vagy csak összehangolása nyilván attól függött, hogy a korábbi években az adott helyen milyen volt a viszony a Honi Hadsereg és a Parasztszászlóaljak katonái között, mennyire volt olajozott az együttműködés, illetve mennyire tisztelték egymást a parancsnokok.

Ahogy az AK és a BCh viszonyáról, úgy az 1944-es és 1945-ös év eseményeiről is nehéz átfogó képet adni a fentiek miatt. A helyzet nagyon gyorsan változott nemzetközi és helyi szinten is, és nagyon sok mindenben múlt, hogy egyes katonai alakulatok, illetve egyes személyek sorsa hogyan alakult ebben az egy évben, a háború befejezésénél, majd az ezt követő hónapokban. 1944 nyarán a szovjet Vörös Hadsereg egységei elérték Lengyelország területét. Velük érkezett a Szovjetunióban létrehozott új lengyel haderő, az említett Berling-hadsereg is. A hazai lengyel partizánok számára erősen kérdéses volt, hogy hogyan viszonyuljanak a helyzethez, szövetségesként vagy ellenségként fogadják a szovjet csapatokat, próbáljanak-e velük

¹⁹ A háború alatt a legtöbb ilyen újjáépítési tervet a Népi Párt teoretikusai közül Stanisław Miłkowski írta (*MIŁKOWSKI: Demokracja*) (*MIŁKOWSKI – ZAREMBA – WOJEŃSKI: Program*).

érintkezésbe lépni, és műveleteiket összehangolják-e velük vagy maradjanak rejtve, stb.

A Honi Hadsereg parancsnoksága mindenesetre már 1943 végén kidolgozott egy tervet a következő évi teendőkre. Ezeknek összefoglaló néven a „Burza” (’Vihar’, ’Fergeteg’) nevet adták. Ez ugyan továbbra sem tisztázta teljesen világosan a szovjetekhez és „Berlingékhez” való viszonyt, de célul azt jelölte ki, hogy a németek gyengülését és hátrálását kihasználva az ország minél nagyobb részét kell önerőből, még a szovjetek megérkezése előtt felszabadítani. Ezáltal a londoni kormány előnyösebb tárgyalási pozícióba juthat az ország sorsának további rendezésekor (ŁABUZ: *Akcja*).

A Fergeteg-hadművelet 1944 nyarán megkezdett végrehajtása azonban számos nehézségbe ütközött. A nyílt ütközetek felvállalásánál, illetve városok megtámadásánál a partizánháborúhoz szokott lengyel egységek hátrányba kerültek a még mindig technikai fölényben lévő németekkel szemben, ami hatalmas veszteségekhez vezetett. Másrészt általában a szovjetek sem segítették a lengyelek erőfeszítéseit, annak ellenére, hogy ez sokszor nekik is jól felfogott érdekük lehetett volna. Ritka eset volt az olyan, mint a fent emlegetett Pińczówi „Partizán-Köztársaság”, ahol remek összehangoltság mutatkozott a politikailag sokszínű lengyel csapatok és a szovjet partizánok között. Másrészt attól sem tekinthetünk el, hogy Pińczównál is főként szovjet partizánok és előőrs-csapatok voltak jelen a harcokban, akik természetesen másként viselkedtek a helyi lakossággal, mint a később odaérkező reguláris egységek.

Volt rá példa, hogy a szovjetek már a németekkel való harc megkezdése előtt nekiálltak lefegyverezni a velük tárgyalni próbáló lengyeleket (mint pl. Nowogródeknél), de volt arra is, hogy egy-egy várost együttesen, szoros együttműködésben szabadítottak fel a szovjet és a lengyel csapatok, de a győzelem után a NKVD rögtön nekiállt leszámolni a lengyel partizánokkal (Ez történt pl. Wilno, a mai Vilnius elfoglalása után is.) (ŁABUZ: *Akcja*). Mint a híres brit történész, Norman Davies megjegyzi: „A teljes engedelmességet követelő szovjetek olyan lengyelek ezreinek az ellenállását váltották ki, akik máskülönben

talán hajlandóak lettek volna valamiféle gyakorlati együttműködésre.” (DAVIES 2006. 856).

Érdekes, hogy a Paraszttászolóalak szerepéről ennek az időszaknak a harcaiban még mindig nagyon keveset tudunk. (Ami főleg annak fényében meglepő, hogy milyen részletességgel van feltárva a Zászolóalak tevékenysége a németek és ukránok elleni 1942–1943-as harcokban.) Nyilván róluk is elmondható, hogy nagyon sok tényező befolyásolta azt, hogy hogyan alakult egy-egy egységük sorsa. Múlhatott egyrészt saját parancsnokaik meggyőződésén és tájékozottságán, ugyanígy a szovjet parancsnokok jó- vagy rosszindulatán, pragmatizmusán, vagy merevségén. Múlhatott azon, hogy mennyire volt szoros a viszonyuk a Honi Hadsereg egységeivel. És végül azon is, hogy az adott helyen szovjetekkel vagy a Berling-hadsereg egységeivel találkoztak-e először. Az akkori bonyolult politikai helyzet nem adott nekik teljesen egyértelmű iránymutatást.

Keresztűzben 1944–1945-ben

A szovjet vezetés ekkor már nem ismerte el a londoni emigráns kormányt az ország legitim vezetésének. Ehelyett már 1944 júliusában létrehozták Lublinban a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, rövid: PKWN), amelynek soraiban nem csak kommunisták kaptak helyet, hanem a szocialisták (PPS-tagok)²⁰ és parasztpártiak is (igaz, csak másodvonalbeliek), azonban ez mégsem lehetett nagyon más, mint valamiféle „bábkormány”. Ez a kvázi-kormány 1944. augusztus végén ugyan rendeletet hozott a „földalatti” (ellenálló) szervezetek feloszlatásáról a „felszabadított” területen (KUCIŃSKI), azonban emellett részben elébe ment a Népi Párt régi követeléseinek is, amikor 1944 szeptemberében meghirdette a rohamtempóban megvalósítandó földosztást. (Ennek értelmében a hazaárulók és háborús bűnösök értelemszerűen elkobzott birtokain kívül az 50 illetve 100 hektáron felüli birtokrészek kerültek kisajátításra

²⁰ PPS – Lengyel Szocialista Párt.

és szétosztásra. [*Dekret PKWN Dz. U. 1944 nr 4. poz. 17.*]) A rendelet alatt pedig ott volt többek között Andrzej Witosnak (a legendás parasztpárti vezér, Wincenty Witos öccsének), mint földosztóbiztosnak az aláírása is. Ezzel valószínűleg a BCh sok harcosát remélték a PKWN oldalára állítani vagy legalábbis a további harc abbahagyására készíteni békés eszközökkel. Egyelőre nincs adatunk arról, hogy ennek hatására hány parasztegység szánta rá magát a fegyverletételre, vagy a Berling-hadsereghez való csatlakozásra.

Eközben a Honi Hadsereg vezetősége, látva a szovjetek általánosan tapasztalható tárgyalóképtelenségét, mármint azt, hogy legtöbb helyen milyen érzéketlenül viseltetnek a lengyeleknek a Fergeteg-hadműveletben kifejtett erőfeszítései iránt, egy újabb, elkeseredett akció kivitelezésére szánta el magát, és 1944. augusztus 1-jén kirobbantotta a varsói felkelést. A cél nemcsak a város felszabadítása volt, hanem a jeladás is egy általános nemzeti felkelés megkezdésére az eddigi elszórtnak tűnő partizánháború helyett. Ez utóbbi nem következett be. Viszonylag ismert történet, hogy a szovjet hadsereg Varsónál nem sietett segítséget nyújtani a város felkelőinek, de megjegyzendő, hogy ez valószínűleg nem (csak) a Varsóhoz érkező szovjet parancsnokokon múlt, sokkal inkább a felsőbb hadvezetésen, illetve az emigráns lengyel vezetők makacsságán is. Stanisław Mikołajczyk lengyel miniszterelnök augusztusban még Moszkvában próbált tárgyalni Molotovval és Sztálinnal a szövetségről, de a lengyel-szovjet határ kérdésében nem mutatott túl nagy rugalmasságot (KUCIŃSKI). Valószínű, hogy a szovjet Vörös Hadsereg megállása Varsónál ezzel is összefüggésben volt. (Közben a szovjetekkel szövetségben szintén Varsó alá érkező Zygmunt Berling tábornok megpróbált segítséget nyújtani a felkelőknek, de nem sikerült átjutnia a Visztulán, a városba csak seregének egyes egységei jutottak be, akik aztán a felkelőkkel együtt estek el vagy kerültek hadifogságba [KUCIŃSKI]). Arról sincs adatunk, hogy a varsói felkelésben hányan vettek részt a Paraszttáaszlójak katonái közül. (Holott például a kommunista Népi Gárda/ Néphadsereg egységeinek részvétele a felkelésben elég jól fel van tárva.) Az biztos, hogy Varsóban harcolt Franciszek Kamiński („Éger ezredes”) a Paraszttáaszlójak főparancsnoka

(*Ostatni komendant*), aki pár hónappal korábban még a Lublini Vajdaságban küzdött a németek és az UPA ellen, majd a szovjetek elől húzódott akkor már a Honi Hadsereghez kapcsolt egységével a fővárosba. Azt is tudjuk, hogy a németek itt, a varsói felkelés alatt végezték ki Józef Grudzińskit, a ZMW és a Népi Párt egyik nagy teoretikusát, a ROCh egyik fő szervezőjét (GAWĘDA 1960–1961. 46). Ez alapján valószínűnek tűnik, hogy ezekben a napokban is, mint eddig, inkább a ROCh felső vezetése tartózkodhatott a fővárosban, nem pedig a Parasztzászlóaljak elsősorban saját falujukat védő tömegei.

Október 2-án Tadeusz Komorowski (fedőnevé: „Bór” azaz „Rengeteg”) tábornok, a Honi Hadsereg főparancsnoka, a varsói felkelés irányítója kénytelen volt kapitulálni a német csapatok előtt Varsóban. A felkelés vereséggel, súlyos vérveszteséggel és Varsó majdnem teljes lerombolásával ért véget. Emiatt pedig nemcsak a Honi Hadsereg esett szét, hanem az emigráns kormány is válságba került. Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök továbbra is bízott abban, hogy megegyezésre juthat a szovjetekkel, míg a kormány más tagjai, elsősorban a szocialisták, egyre kevésbé. Novemberben Mikołajczyk kénytelen volt lemondani a miniszterelnökségről, és a szocialista Tomasz Arciszewskinek átadni a helyét (ROSTWOROWSKI 1976. 152–153).

Mint említettem, egyelőre kevés az adatunk arról, hogy a Parasztzászlóaljak hol, és hogyan foglaltak állást 1944 nyarán és őszén, de azt láthatjuk, hogy nem voltak könnyű helyzetben. A vezetőség ugyan továbbra sem ismerte el legitim hatalomnak a PKWN-t, de egyrészt a Mikołajczyk lemondása miatti csalódás, másrészt a földosztás okozta reménykedés hatására jó néhányan jelentkeztek a Zygmunt Berling-féle haderőbe vagy a PKWN új erőszaksszervezeteibe (MATUSAK 1996. 83). Az ismert parancsnokok életútját vizsgálva mindenesetre sokféle sorsot láthatunk. Találunk olyan embert is, aki beállt a Berling-hadseregbe, és annak katonájaként még az 1945-ös tavaszi németországi hadműveletekben is részt vett;²¹ volt olyan is, akit a szovjetek minden

²¹ Ilyen volt pl. Stanisław Ordyk (álnevé: „Czernik”), aki később *A jelszó: Wisztula* címen írta meg emlékiratait (ORDYK 1970.). Wojciech Kania hadtörténész szerint egyébként a Berling-hadsereg 2. hadosztálya (a Dąbrowski-hadosztály) volt az az egy-

korábbi tette ellenére hadifogolyként elhurcoltak.²² Volt, akinek az új karhatalmi (rendőri) szervezet, a Polgári Milícia (Milicja Obywatelska – MO) kiépítésében volt szerepe;²³ de akadt olyan is, aki folytatta a harcot a szovjetek ellen is.²⁴ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy nem egyszer előállhatott olyan kellemetlen helyzet is, amikor a Paraszttáaszlójak katonái, az egykori harcostársak, jó barátok is egyik hétről a másikra egymással ellentétes oldalon találták magukat, egymásra voltak kénytelenek löni. Mindenesetre megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a Paraszttáaszlójak tagjai a szeptemberi földreformrendelet után sokkal inkább hajlottak az amúgy is egyre kilátástalanabb harc abbahagyására, mint a Honi Hadsereg harcosai. Arról nem is beszélve, hogy valószínűleg a szovjetek és a kommunisták is sokkal inkább készek voltak megegyezni a BCh-val (a Paraszttáaszlójakkal), akiknél kezdettől egyértelmű volt a Piłsudski-rendszer örökségének elutasítása.

Akiket elsodort az ár

A Paraszttáaszlójak helyzete 1944 második felében és még 1945-ben is ellentmondásos, illetve kérdéses volt. Mind a kommunista hatalom, mind a kommunistáknak ellenálló illegális fegyveres szervezet, a WiN (Wolność i Niepodległość – Szabadság és Függetlenség)

ség, amelyben a legnagyobb arányban szolgáltak volt partizánok a Honi Hadseregből (valószínű, hogy a Paraszttáaszlójakból is). (Igaz, hogy ők szenvedték a legnagyobb veszteséget is a Berling-hadsereg egységei közül.) Tudjuk, hogy ez a hadosztály is eljutott Berlingig, és résztvett a német főváros ostromában (KANIA: 2 *Warszawska*).

²² Például Józef Borys, a BCh tisztje, akit a szovjet katonákkal való jó, bajtársias kapcsolatai ellenére 1944 novemberében deportált a NKVD, és csak 1947-ben került haza a Szovjetunióból. Az általa közölt adatokat Piotr Matusak használta a Paraszttáaszlójakról írt cikkében (MATUSAK 1996. 84–85).

²³ Például a BCh II. kerületének egyik parancsnoka, Tadeusz Szeląg (álnevén: „Łeda”) (ŁABUZ: *Historia*). Vagy a legendás fiatal partizánvezér, Jan Sońta, álnevén „Ośka” azaz „Tengely”, aki szintén a Milícia tisztje lett, de mivel megtagadta az egykori AK-katonák üldözését, később hosszú időre börtönbe került (BEDNARCZYK 2007.).

²⁴ Például a Rzeszów környékén tevékenykedő Franciszek Rejman (álnevén: „Bicz” azaz: „Ostor”) (MARUSZAK: *Chłopi*).

igyekezett őket, illetve egykori tagjaikat a maga oldalára állítani, hol rábeszéléssel, hol erőszakos eszközökkel. 1945–1946 folyamán az újjászülető Népi Pártnak száznál is több tagja esett gyilkosság áldozatául.²⁵ Sokszor olyanok, akik már megkötötték a maguk kompromisszumát az új renddel, és legális ellenzékiként kívántak működni. Legtöbb esetben ma már kimutathatóan a kommunista belbiztonsági erők keze volt a dologban, de jellemző, hogy a merényletekkel általában mindig egymást vádolták a kommunisták és a WiN, így próbálván ellenfelük iránt a Népi Pártban ellenszenvet kelteni. Három híres eset volt, amelyek különösen nagy port vertek fel, és sokszor máig viták tárgyát képezik. Az áldozatok, Narcyz Wiatr, Bolesław Ścibiorek és Władysław Kojder, mindhárman a Parasztászlóaljak korábbi helyi szervezői voltak, és 1945 folyamán haltak meg, gyanús körülmények között. Narcyz Wiatr a BCh VI. azaz Krakkó-központú kerületének főparancsnoka volt. Ma már biztosnak látszik, hogy a kommunista titkosszolgálat, az UB (Urząd Bezpieczeństwa – Biztonsági Hivatal) emberei végeztek vele Krakkóban, az utcán (BEREZA 2001. 31).²⁶ Bolesław Ścibiorek falusi tanító Łódź környékén szervezte a Parasztászlóaljakat. Őt, mai tudásunk szerint, a Honi Hadserg egykori katonái lőtték le saját házában, de esetében nem politikai gyilkosságról, hanem egy részben szerelemfáltésból, részben hatalmi féltékenységből eredő személyes bosszúról volt szó (LIPIŃSKI). Władysław Kojder Kis-Lengyelországban volt BCh-partizán, de 1945-ben már ő is visszatért a civil életbe (MARCINKOWSKI 1967–1968. 273). Halálának pontos körülményei máig tisztázatlanok. Nem zárható ki az sem, hogy rablógyilkosság történt, de mivel az ügyet a kommunista befolyás alatt álló helyi hatóságok vonakodtak kivizsgálni, erősen gyanús, hogy ebben az esetben is az UB soraiból kerültek ki az elkövetők (BEREZA 2001. 31).

²⁵ Stefan Korboński, a háború utáni PSL egyik szervezője 118, Romuald Turkowski történész 146 gyilkosságról beszél 1945–1946 folyamán (idézi: BEREZA 2001. 30–33). Egy másik adat szerint 170 körüli az 1944 és 1956 között formális bírósági eljárás nélkül kivégzett illetve meggyilkolt parasztpárti tagok száma (SOSNOWSKI 2001. 24).

²⁶ Az egyik elkövetőre 1996-ban találták rá, de akkor sem ítélték el.

1944. december végén a PKWN Ideiglenes Kormányát alakult át, amelynek miniszterelnöke a PPS tagja Edward Osóbka-Morawski lett. Az általános helyzeten ez nem sokat javított, sőt inkább növelte a káoszt. 1945 januárjában a Honi Hadsereg hivatalosan feloszlatta magát, ez a lépés azonban inkább csak egy csel volt a szovjetek felé (KUCIŃSKI). Az AK szervezetei nem széledtek szét, megmaradtak, és új néven (NIE, azaz NEM²⁷) folytatták harcukat és szervezkedésüket. Tavasszal aztán némi remény mutatkozott arra, hogy megegyezés jöhet létre a londoni emigránsok és a kommunista-vezetésű Ideiglenes Kormány között. Egyfelől Mikołajczyk is tárgyalni kezdett a hazatérésről és egy új kormány létrehozásáról a Népi Párt részvételével, másrészt a NIE parancsnoka, Leopold Okulicki (álneven: „Niedźwiadek” azaz „Bocs”) tábornok is jelezte tárgyalási hajlandóságát. A két ajánlatot a szovjet vezetés meglepően eltérő módon kezelte. Mikołajczykkal hajlandóak voltak megbeszéléseket folytatni, de a NIE és a Nemzeti Egység Tanácsa küldöttségét (élén Okulicki tábornokkal) a tárgyalás ígéretével csapdába csalták, elrabolták és 1945 júniusában (a Mikołajczykkal folyó tárgyalásokkal egy időben) Moszkvában kirakatpert rendeztek nekik a szovjetek elleni szabotázs és terror vádjával (KUCIŃSKI). Az ítélethirdetés már júniusban, tehát a II. világháború európai befejezése után történt. Lehet, hogy a Sztálin-rezim pragmatikusan úgy gondolta, a megosztott londoni vezetés felé lehet kíméletes, de a hazaiak felé, akik mögött még mindig ismeretlen számú rejtett katonák áll, erőt kell demonstrálnia. De az is lehet, hogy a „Tizenhatok perével” éppen a Moszkvában tartózkodó Mikołajczykra akartak ráijeszteni. A vád mindenesetre nevetséges volt: egy másik ország vezetőit megvádolni a hazájuk területén ellenséges gesztusokkal fellépő hadsereg elleni árulással, több mint abszurd. A vádlottak között egyébként ott volt a Népi Párt három tagja is, Mikołajczyk személyes jó ismerősei: Kazimierz Bagiński,²⁸ Stanisław Mierzwa és Adam Bien (utóbbi

²⁷ A „nie” szó „nem”-et jelent, de ebben az esetben az elnevezés valószínűleg a „niepodległość” azaz „függetlenség” szóra is utalt.

²⁸ Bagiński ráadásul egyike volt azoknak, akiket a '30-as években egyszer már a Pilsudski-rendszer is a vádlottak padjára ültetett a „brześci” koncepció perben. (Lásd a

rádásul egykori ZMW-tag, ügyvéd, a falusi színjátszókörök egykori fő szervezője) (OKRASKA: *Folklor*). Bieńt 5 év, Bagińskit egy év, Mierz-wát 4 hónap börtönbüntetésre ítélték, bár végül mindhárman előbb szabadultak.²⁹

Utóhang I.: A harcok után (1945–1949)

Mikołajczykkal a szovjetek nemzetközi jogot sértő eljárása ellenére sikerült megegyezni: ő és a londoni emigránsok egy része hazatért. Létrejött 1945 júniusában a lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormány, amelynek miniszterelnöke továbbra is Osóbka-Morawski maradt, Mikołajczyk pedig megkapta a földművelésügyi tárcát, és ezzel a földreform irányításának jogát is. Egyébként a kormányban továbbra is helyet kapott a PPR (a kommunisták) és a PSL (a népiek) mellett a PPS (a szocialisták) és a SD (a liberálisok pártja) is (PACZKOWSKI 2000. 110).

Mikołajczyk hazatérése és szerepvállalása a kormányban megint egy olyan esemény volt, ami arra ösztönözte a Parasztzászlóaljak még ellenálló részét, hogy fejezzék be harcukat. A végső lökést ehhez a kormány 1945. augusztus 2-i amnesztiarendelete adta meg (*Dekret o amnestii Dz. U. 1945 nr 28. poz. 172.*). Szeptemberben ezt a rendeletet meg is hosszabbították (*Dekret o przedłużeniu amnestii Dz. U. 1945 nr 39. poz. 221.*). A Parasztzászlóaljak ekkor szüntették be végképp a szovjetek és kommunisták elleni küzdelmet, míg az egykori Honi Hadsereg és a NSZ számos egysége ezek után is tovább harcolt, egészen 1947-ig, az akkori újabb amnesztiarendelethez (PACZKOWSKI 2000. 123).³⁰ Ez a félig-meddig polgárháborús állapot pedig még sok

6. számú lábjegyzetet!) Igaz, Bagiński akkor nem került börtönbe: Witos-szal együtt menekült Csehszlovákiába, és később vele együtt is tért vissza.

²⁹ A Tizenhatok perében egyébként három felmentő ítélet született, valószínűleg demonstrációs jelleggel. A többi vádlott 4 hónaptól 10 évig terjedő börtönbüntetést kapott. Közülük heten szabadultak jogtalan büntetésük lejárta előtt, hárman (köztük Okulicki) meghaltak a börtönben, egy elítélt, Antoni Pajdak pedig 5 éves ítélete ellenére 10 évig raboskodott a Szovjetunióban (KUCIŃSKI).

³⁰ A szovjetek és kommunisták elleni ellenállás új csúcsszerve a WiN (Wolność i Nie-

szenvedést okozott a világháború által amúgy is borzalmasan megterhelt lengyel lakosságnak.³¹

A Parasztszászlóalj egykori harcosai tehát igyekeztek visszatérni a civil életbe, igyekeztek részt venni az ország újjáépítésében. A tisztek közül sokan jelentkeztek az új lengyel hadseregbe, ahol azonban nem számíthattak gyors előmenetelre. Sőt, éppen ellenkezőleg: állandó hátrányba kerültek a Népi Gárda egykori harcosaival és a szovjet állampolgárságú „hazatérő” (száműzött lengyel ösökkel rendelkező, de sokszor lengyelül is alig tudó) tisztekkel szemben,³² majd a következő években a hatalom mintha éppen arra törekedett volna, hogy a volt BCh-tiszteket a lehetőség szerint minél nagyobb számban kiszorja a hadseregből (MATUSAK 1996. 86). Akik mégis bennmaradtak, azok közül viszont sokan később, az ’50-es években, már a nyílt sztálinizmus idején kerültek nagyobb számban „szanálásra” (MATUSAK 1996. 87). Vagyis aránylag elég kevés olyan egykori BCh-harcos volt, aki végül a Lengyel Néphadsereg állományából mehetett nyugdíjba.

De valószínűleg jóval nagyobb is volt azon BCh-tisztek száma, akik a háború befejeztével inkább a Népi Párt és a ZMW újjászervezésén kezdtek dolgozni. A Népi Párt azonban nem tudott a ’30-as években kialakított egység szerint újjászerveződni.³³ Kettészakadt egy kommu-

podległość azaz Szabadság és Függetlenség) lett, amelynek harcosai tömegmérésekben 1947-ben tették le a fegyvert, de állítólag voltak egyes tagjai, akik a ’60-as évekig el tudtak rejtőzni a hatóságok elől (PACZKOWSKI 2000. 123). Egyébként 1947 volt az az év is, amikor Délkelet-Lengyelországban az UPA utolsó egységeinek ellenállását is sikerült felszámolni.

³¹ A II. világháború alatt összesen körülbelül 6 millió lengyel állampolgár halt meg, de ennek csak 11%-át teszik ki azok, akik harcban estek el (DAVIES 2006. 353).

³² Az ilyen, Szovjetuniótól „ajándékba kapott” katonatiszt tipikus példája a félig lengyel, félig orosz Konstanty Rokossowski (Konsztantyin Rokosszovszkij) marsall volt, de a hierarchia alsóbb szintjein is jelen voltak az ilyen tisztek.

³³ Nem volt lényegtelen az sem, hogy a párt a háború alatt elvesztette legfontosabb vezetői és fő ideológusai jelentős részét. Maciej Rataj (a párt alelnökét) még 1940-ben agyonlőtték a német megszállók. Stanisław Thugutt (a másik alelnök, aki az emigráció egyik fő szervezője lehetett volna) 1941-ben Stockholmban halt meg természetes halállal. Wincenty Witos legyengülve, betegen tért haza a német fogságból, és 1945 októberében halt meg. A nagy teoretikusok közül Józef Grudziński a varsói felkelés közben esett áldozatul a Wehrmacht bosszújának; Stanisław Miłkowski (a pártprog-

nistákkal szimpatizáló SL-re (Stronnictwo Ludowe) és egy önállóságot őrizni próbáló PSL-re (Polskie Stronnictwo Ludowe) (SIELEZIN 2013. 11).³⁴ Még ez utóbbin, a PSL-en belül is létezett egy Stanisław Mikołajczyk köré tömörülő „Centrum” vagy „jobbszárny” és egy kommunistákkal és szocialistákkal szorosabb együttműködést hirdető „balszárny”. Ez utóbbi vezetője érdekes módon az a Józef Niećko lett (STANKIEWICZ 1977. 729), aki a ’30-as években még mint a ZMW misztikus „pogány szláv” ideológusa volt ismert, és aki emellett a kommunisták iránt mindig nagy ellenszenvvel viseltetett (STANKIEWICZ 1977. 729).³⁵ A Mikołajczyk-szárny és a Niećko-szárny közötti ellentétek különösen azután váltak élessé, hogy 1947 januárjában a kommunista PPR (Munkáspárt) döbbenetes arányú csalással megnyerte a választásokat az egyébként jóval nagyobb támogatottságú PSL ellen.³⁶ Súlyosbította a helyzetet a PSL számos képviselőjelöltjének hatósági zaklatása, meghurcoltatása is.³⁷ Ez nem került el a valamikori BCh-tiszteket sem, főleg azokat, akik katonai pályán maradtak a háború után is.

A Parasztszászlóaljok egykori vezetőinek álláspontja a Mikołajczyk-Niećko-vitában is elég vegyes volt. Franciszek Kamiński például következetesen kitartott Mikołajczyk mellett (*Andrzej Sowa interjúja*), míg pl. Kazimierz Banach vagy Tadeusz Rek (aki annak idején

ramok kidolgozója) és Ignacy Solarz (a népfőiskolai mozgalom „atyja”) koncentrációs táborban haltak meg, stb.

³⁴ A SL tagjai azok lettek, akik már a Fergeteg-hadművelet előtt is sürgették a kommunistákkal való összefogást a nagyobb hatékonyság érdekében. Ők voltak azok, akik 1944 nyarától kezdve a PKWN-t is könnyebben hajlandóak voltak elfogadni.

³⁵ Egy 1936-ban keletkezett cikkében például egyenesen „veszett kutyáknak” nevezte a szovjet kommunistákat, némi bujkáló kárörömmel szólva az akkor a Szovjetunióban zajló „nagy perekről”, amelyekben a „veszett kutyák” egymást mardossák halálra (NIEĆKO).

³⁶ Tischler János szerint 54%-ot szerzett a választáson a PSL (tehát hasonló arányú volt a támogatottsága ekkor, mint a FKGP-nak Magyarországon), és 44%-ot a PPR-t PPS-t, SD-t és SL-t magában foglaló Demokratikus Blokk. A „hivatalos”, nyilvánosságra hozott adatokban azonban 80%-kal a Demokratikus Blokkot hozták ki győztesnek, a PSL-nek pedig csak 10% jutott (TISCHLER 1998. 73). A választási csalások módszerei ma már aránylag jól fel vannak tárva (ADAMCZYK – GMITRUK 2000.).

³⁷ Ugyancsak Tischler János szerint 1946 során a PSL 162 képviselőjelöltje került le tartóztatásba (TISCHLER 1998. 71). A politikai gyilkosságokról már volt szó.

a Zsidókat Segítő Tanácsban képviselte a Népi Pártot) egyértelműen Niećko támogatói közé tartoztak (WYPYCH 1989. 61–63). Összességében az egykori kerületi BCh-parancsnokok mintha inkább Niećkóhoz húztak volna, sokszor még akkor is, ha a szovjetektől és/vagy a kommunista befolyás alatt álló biztonsági szervektől üldöztetést, meghurcoltatást szenvedtek. Állásfoglalásuk oka azonban valószínűleg inkább a fáradtság lehetett, mint az elvek. Sokan láthatták úgy, hogy a hosszú harcok után az országnak mindenekelőtt nyugalomra, békés építésre van szüksége, ehhez pedig kompromisszumokat kell kötni. Az valószínűleg Niećko-ékat is váratlanul érte, hogy Mikołajczyk 1947 őszén, jogosan tartva egy ellene indítandó koncepciók pertől szinte szökve elhagyta az országot (Gdańskban, tengerész-egyenruhában szállt fel egy Londonba tartó brit hajóra. [DĄBROWSKI 2009. 39–45]). Miután híveit a PSL-vezetőségből is sikerült kiszorítani, sor került a PSL és a SL egyesítésére. Újra létrejött tehát az egységes parasztpárt, ezúttal Egyesült Népi Párt (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, rövidítve ZSL) néven, 1949-ben. Ez azonban az egyre nyilvánvalóbb sztálinista diktatúra alatt nem nagyon játszhatott más szerepet, mint az álellenzéki kirakatpártét. (Lengyelországban ugyanis, ellentétben Magyarországgal, a sztálinista időkben és ezt követően is meghagyták a formális többpártrendszer. A ZSL mellett megmaradt látszat-ellenzéknek a liberális Demokrata Párt – Stronnictwo Demokratyczne is.) A Parasztszászlóaljak egykori harcosai előbb-utóbb kénytelenek voltak elfogadni ezt a helyzetet, és a következő években csak kulturális téren próbálták a paraszti önállóságot fenntartani. Nem álltak ellen a mezőgazdaság kollektivizálásának sem, holott a '30-as és '40-es években sokszor megírták: nem szovjet mintára képzelik el a szövetkezetesítést.

Utóhang II.: Szervezet és emlékezet

A ZSL és a régi, Mikołajczyk-féle PSL utólagos szimbolikus kibékülésére és tulajdonképpen újraegyesítésére csak 1989-ben került sor. A ZSL ekkor újra felvette a PSL nevet, és tiszteletbeli elnökké választotta

az '50-es években börtönben ülő, ezt követően pedig politikailag elnémított Franciszek Kamiński.

A Parasztászlóalakj emlékének ápolása viszont az államszocializmus éveiben sem szakadt meg. Németek elleni harcaik már akkoriban is viszonylag jól fel voltak térképezve, és a ZSL számontartotta, magáénak vallotta az antifasiszta küzdelemnek ezt a hagyományát. És a hagyomány az 1989-es rendszerváltás utáni időkre is átörökítődött. A Parasztászlóalakj hőseinek (nemcsak az országosan ismerteknek, hanem a helyi vezetőknek is) ma is kultusza van, ennek pedig fontos szerepe van a lengyel vidék életében, a nemzeti identitás mellett a regionális öntudat, a decentralizált társadalmi élet fenntartásában is.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Ring Éva (ELTE-BTK)

Bibliográfia

- ADAMCZYK, M. – GMITRUK, J. 2000: *Falszerstwa wyborcze 1947*. Warszawa, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- BEDNARCZYK, P. 2007: *Jan Sońta „Ośka”*. Partyzancka biografia. Warszawa, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- BEREZA, T. 2001: Zabójstwa działaczy PSL w latach 1945–1947. // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 2. 30–33.
- Bogusław Czajkowski interjúja Franciszek Kamińskiival a Lengyel Rádióban (1969. február 24.) <http://www.polskieradio.pl/13/156/Artykul/1384798,Franciszek-Kaminski-komendant-Batalionow-Chlopskich> (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- BUTRYŃSKI, R.: *Bataliony Chłopskie. Struktura organizacyjna*. <http://www.dws-xip.pl/PW/formacje/pw53.html> (A letöltés dátuma: 2014. augusztus 21.)
- BUTRYŃSKI, R.: *Bitwa o Zamojszczyznę*. <http://www.dws-xip.pl/PW/bitwy/pw40.html> (A letöltés dátuma: 2015. május 15.)

- BUTRYŃSKI, R.: *Rada Jedności Narodowej*. <http://www.dws-xip.pl/PW/cywil-na/pw81.html> (A letöltés dátuma: 2015. május 15.)
- DĄBROWSKI, F. 2009: Czy bezpieka wiedziała o ucieczce Mikołajczyka? // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 10–11. 39–45.
- DAVIES, N. 2008: *A varsói felkelés. A '44-es varsói csata*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- DAVIES, N. 2006: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej*. (Dz. U. 1944 nr 4. poz. 17.). <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19440040017> (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- Dekret z dnia 2 sierpnia 1945 r. o amnestii*. (Dz. U. 1945 nr 28. poz. 172.). <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19450280172> (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- Dekret z dnia 22 września 1945 r. o przedłużeniu niektórych terminów przewidzianych dekretem o amnestii*. (Dz. U. 1945 nr 39. poz. 221.) <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19450390221> (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- Do żołnierzy „Batalionów Chłopskich”*. // Wirtualne zwiedzanie Muzeum Historii Ruchu Ludowego. (dvd, elektronikus dokumentum)
- GAWĘDA, S. 1960–1961: Józef Grudziński. // LEPSZY, K. (szerk.): *Polski słownik biograficzny IX. kötet*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków. 45–46.
- HAWRYLUK, J.: *Cierniowy wieniec Chełmszczyzny. Część II*. http://nadbuhom.pl/art_2017.html (A letöltés dátuma: 2015. május 20.)
- HAWRYLUK, J.: *Cierniowy wieniec Chełmszczyzny*. http://nadbuhom.pl/art_1903.html (A letöltés dátuma: 2015. május 20.)
- KANIA, W. – SADAJ, W.: *1 Warszawska Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki*. <http://www.dws-xip.pl/LWP/lwp10A.html> (A letöltés dátuma: 2015. június 8.)
- KANIA, W. – SADAJ, W.: *2 Warszawska Dywizja Piechoty im. Henryka Dąbrowskiego*. <http://www.dws-xip.pl/LWP/lwp12A.html> (A letöltés dátuma: 2015. június 8.)
- KOT, S. 1936: Chłopi a idea narodowa. // *Zielony Sztandar* 1936. május 31. 3.
- KUCIŃSKI, D.: *Proces Szesnastu: z Warszawy do Moskwy*. <http://historia.org.pl/2009/07/19/proces-szesnastu-z-warszawy-do-moskwy/> (A letöltés dátuma: 2015. július 8.)

- ŁABUZ, M.: *Akcja „Burza”*. http://www.sww.w.szu.pl/index.php?id=polska_akcja_burza (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- ŁABUZ, M.: *Historia Batalionów Chłopskich*. http://www.sww.w.szu.pl/index.php?id=polska_bataliony_chlopskie (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- LAGZI Gábor 2015: *Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világ-háború közötti Lengyelországban (1918–1939)*. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.
- LIPÍŃSKI, P.: *Kto zabił Bolesława Ścibiora?* <http://wyborcza.pl/1,76842,2026235.html> (A letöltés dátuma: 2015. február 20.)
- MARCINKOWSKI, J. 1967–1968: Władysław Kojder. // ROSTWOROWSKI, E. (szerk.): *Polski słownik biograficzny XIII. kötet*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków. 272–273.
- MARUSZAK, M.: *Chłopi przeciw komunistom. Działalność Franciszka Rejmana ps. „Wilk”, „Bicz” na tle przemian politycznych w latach 1944–1946*. <http://tajnahistoriarzeszowa.pl/2013/10/19/chlopi-przeciw-komunistom-dzialalnosc-franciszka-rejmana-ps-wilk-bicz-na-tle-przemian-politycznych-w-latach-1944-1946/> (A letöltés dátuma: 2015. május 10.)
- MATUSAK, P. 1996: *Żołnierze Batalionów Chłopskich w Wojsku Polskim 1944–1946*. // *Szkice Podlaskie* 5. 81–88.
- MILKOWSKI, S.: *Demokracja na nowych torach*. <http://lewicowo.pl/demokracja-na-nowych-torach/> (A letöltés dátuma: 2015. július 24.)
- MILKOWSKI, S. – ZAREMBA, Z. – WOJEŃSKI, T.: *Program Polski Ludowej*. <http://lewicowo.pl/program-polski-ludowej/> (A letöltés dátuma: 2015. július 24.)
- NIEĆKO, J.: *Wściekle psy*. <https://bialczynski.wordpress.com/co-to-za-strony/klan/straznicy-wiary-slowianskiej-wiary-przyrodzoney/zwiazek-wici-%E2%80%93-straznicy-wiary-przyrody-jozef-niecko-ignacy-solarz-stanislaw-milkowski/> (A letöltés dátuma: 2015. augusztus 8.)
- O co walczy naród polski? Deklaracja Rady Jedności Narodowej 1944*: Warszawa. <http://polona.pl/item/257631/3/> (A letöltés dátuma: 2015. július 30.)
- OKRASKA, R.: *Folklor i awangarda*. <http://nowyobywatel.pl/2014/11/28/folklor-i-awangarda-2/> (A letöltés dátuma: 2015. augusztus 28.)
- OKRASKA, R.: *Spółeczeństwo naprawdę obywatelskie. Związek Młodzieży Wiejskiej RP w latach 1928–1939*. <http://lewicowo.pl/spoleczenstwo-naprawde-obywatelskie-zwiazek-mlodziezy-wiejskiej-rp-w-latach-1928-1939/> (A letöltés dátuma: 2014. augusztus 19.)
- ORDYK, S. 1970: *Hasło „Wisła”*. Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

- OSĘKA, P.: *Walka z systemem czyli zielona rewolucja w 1937 roku*. <http://www.golden-line.pl/grupy/Podroze/historia/walka-z-systemem-czyli-zielona-rewolucja-w-1937-roku-strajk-chlopski,1248626/> (A letöltés dátuma: 2014. augusztus 18.)
- Ostatni komendant. Audycja Andrzeja Sowy i Jerzego Swalskiego poświęcona postaci generała Franciszka Kamińskiego. Zawiera wypowiedzi twórcy Batalionów Chłopskich i historyka dr. Jana Salkowskiego. (Andrzej Sowa és Jerzy Swalski beszélgetnek Franciszek Kamińskival és Jan Salkowski történetessel a Parasztászlóaljakról a Lengyel Rádióban). (1994. október 4.) <http://www.polskieradio.pl/13/156/Artykul/1384798,Franciszek-Kaminski-komendant-Batalionow-Chlopskich> (A letöltés dátuma: 2015. október 20.)
- PACZKOWSKI, A. 2000: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- ROSTWOROWSKI, E. 1976: Stanisław Mikołajczyk. // ROSTWOROWSKI, E. (szerk.): *Polski słownik biograficzny XXI. kötet*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. 152–153.
- SIELEZIN, J. R. 2013: Zasadnicze determinanty polskiej myśli politycznej okresu II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem ruchu ludowego. Zarys problemu badawczego. // *Myśl Ludowa* 5. 103–112.
- SOSNOWSKI, M. 2001: Postępowania sądowe w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1944–1956 na członkach i sympatykach PSL. // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 2. 24–25.
- STANKIEWICZ, W. 1977: Józef Niecko. // ROSTWOROWSKI, E. (szerk.): *Polski słownik biograficzny XXII. kötet*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. 727–729.
- STAŃKO, M. 2012: Wiejski Uniwersytet Orkanowy na Gackiej Górcie. Rys historyczny, myśl i założenia. // *Myśl Ludowa* 4. 77–88.
- TISCHLER János 1998: A fordulat „hosszú” évei Lengyelországban 1944–1948. // STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, PATAKI Gábor, RAINER M. János (szerk.): *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet 1947–1949*. 1956-os Intézet, Budapest. 65–84.
- WYPYCH, J. 1988–1989: Tadeusz Rek (1906–1968). // ROSTWOROWSKI, E. (szerk.): *Polski słownik biograficzny XXXI. kötet*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź. 61–63.

ŻYWOT-GÓRECKA, K.: *Rzeczpospolita Partyzancka – Republika Pińczowska. Bohaterska walka i zwycięstwo polskich oddziałów partyzanckich podczas II Wojny Światowej*. <http://katarzynazywot-gorecka.historia.org.pl/2015/02/01/rzeczpospolita-partyzancka-republika-pinczowska-bohaterska-walka-i-zwyciestwo-polskich-oddzialow-partyzanckich-podczas-ii-wojny-swiatowej/> (A letöltés dátuma: 2015. augusztus 8.)

SZLÁV IRODALOM

TÓTHPÁL Sarolta Krisztina

A saját–idegen megjelenési formái Puskin
A kapitány lánya című művében

Grinyov és Pugacsov kapcsolata

Bevezetés

1. Problémafelvetés

A saját–idegen, vendég–ellenség motívum problémaköre több kérdést vet fel. Puskin *A kapitány lánya* című művében egy úton lévő hősről olvasunk, aki elindul egy térből, és eljut más terekbe. Felmerül a kérdés, hogy milyenek az új terek, hasonlítanak-e az övére vagy eltérnek attól. Az új térben kétféleképpen közeledhetnek feléje: barátsággal vagy ellenségesen. Mindez azon múlik, hogy a hős milyen szándékkal érkezik. Az út valamilyen formában hatással van a hősrre, a kérdés az, hogy hasznára vált-e, segítette-e a fejlődésben.

Az úton lévő hős jellemző motívum a világirodalomban. Halász Katalin *Éjszakai szállás és vendéglátás Chrétien de Troyes regényeiben* című tanulmányában megfogalmazza, hogy a középkori francia regények „utazó” jellege önmagában egyfajta egységet, ritmust, szerkesztési lehetőséget biztosít az elbeszélésnek. A történet egyes részei között kapcsolat áll fenn, mivel egyetlen hős kalandjairól van szó, az ő utazására építi a szerző a cselekményt. Emiatt többször ismétlődhet egy epizód típus, például a *szállás, vendéglátás* motívuma (HALÁSZ 1977. 1–2).

1. 1. A saját–idegen meghatározása

Dolgozatomban Puskin *A kapitány lánya* című művében a *saját–idegen* („свое-чужое”) motívumát fogom vizsgálni, Grinyov és Pugacsov kapcsolatára fókuszálva, meghatározott szempontok szerint, és néhány példával alátámasztom a felsorolt szempontokat. A *saját–idegen* motívumán a *saját–idegen* világ egymással való szembeállítását értem. A *saját–idegen* világ szembeállításáról beszélhetünk térbeli értelemben, azaz, hogy a hős a térben átmegy a saját teréből egy idegen térbe (pl. a szereplő *idegen* helyre látogat), illetve ez a motívum két szereplő lelki világának szembeállítását is magában foglalja (pl. jelen esetben: a házigazda hogyan viszonyul a vendéghez, *saját* világának részévé tudja-e tenni vagy sem). A *saját–idegen* világ különbsége egy szereplőn belül is megfigyelhető (pl. a főhős felnőtté válásának folyamata). Renate Lachmann tanulmányában azt fogalmazza meg, hogy az *idegennel* kétféle státusban lehet találkozni. Egyrészt tartozhat egy másik országhoz az az *idegen*, aki például lehet ellenség, másrészt az *idegen* a saját kultúráján belül nem evilági lényként (sámán vagy varázsló) jelenik meg (LACHMANN 1994. 337). Lotman modellje a dichotómia alapján épül fel. A kulturális kódok ellentétét rekonstruálja, amely meghatározza egy kultúra diakroniáját és szinkroniáját. Ennek alapja az, hogy egy kultúra miként modellezi a kultúrán kívüli világgal való kapcsolatát, és a kultúra milyen szerepet tulajdonít a szövegeknek, és milyen értéket a jeleknek. A tanulmány résztelesen taglalja, hogy a „másik” milyen módon fejezhető ki az orosz nyelvben. A „Другой”

szó azt jelenti, hogy *másik*. A Vasmer-szótár (ФАСМЕР 1971. 543) szerint a szó eredeti jelentése: *barát*, oroszul: *друг*. Ennek alapján felmerül a kérdés, hogy az *idegen*, a *másik* viselkedhet-e barátként. A műben fontos szerepe van a *vendég* fogalmának. A Vasmer-szótár alapján tudjuk, hogy a vendég oroszul „гость”, amely szónak lényeges az etimológiája a *saját–idegen* kapcsolat megértéséhez. A régi orosz nyelvben az alábbi jelentései voltak: *чужестранец* („idegen, külföldi”), *приезжий кунец* („idegen kereskedő”) (ФАСМЕР 1964. 447). A latin „hostis” szónak (GYÖRKÖSY 1982. 256) az egyik jelentése: *idegen*, a másik: *ellenség*. A „потчевать” („megvendégel”) igének köze van a „becsület”, „tisztetet” szóhoz („честь”), a házigazda kötelessége ellátni a vendéget, így kimutatja feléje megbecsülését, megvendégeli, és ezt a megbecsülést a bőkezűségével támasztja alá (БАЙБУРИН–ТОПОРКОВ 1990. 119). Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy ki a vendég vagy ellenség a műben. Az ellenség valóban mindig ellenség?

A „странник” („vándor”) szó a „странный” („ismeretlen”) szóból ered. A vándor elhagyja kultúráját, kilép saját rendszeréből. Ez kultúrán belül is megtörténhet. A *saját* és *idegen* világot mindegyik esetben egy út köti össze, amit a hősnek be kell járnia, hogy eljusson az *idegen* világba. A kérdés az, hogy a hős miként viszonyul az *idegen* világhoz, és mi vezeti őt előre, mi által váltja ki az *idegen* világ elismerését. Ez a mű esetében nem más, mint a becsülete és tisztessége („честь”). További értelmezést igényel, hogy ez miként jelenik meg a *saját–idegen* világ értelmezésének szintjein.

2. A dolgozat kompozíciója

A dolgozat felépítésénél arra törekedtem, hogy bemutassam: a gyermeki világból a felnőtt világ felé haladó Grinyov meg tudja-e tartani becsületét, tisztességét („честь”) és ezen az úton milyen tapasztalatokat szerez a számára idegen világokban.

A *Bevezetés*ben ismertettek szerint a *saját-idegen* motívumát a *saját-idegen* világ szembeállítására alapján fogom vizsgálni különböző szempontok szerint. Az első fejezetben rátérek a *saját-idegen* világ térbeli szembeállítására.

A második fejezet a *saját-idegen* világ megjelenésével Grinyov és Pugacsov kapcsolatán keresztül foglalkozik.

A harmadik fejezet a *saját-idegen* kultúra megjelenését a *saját* világon belüli elhelyezettsége szerint taglalja.

A negyedik fejezet azt értelmezi, hogy a *saját-idegen* világ hogyan jelenik meg egy szereplőn belül, amely Grinyov felnőtté válásának útját mutatja be, illetve azt, hogy ebben milyen szerepe volt Pugacsovnak. Az út kérdését a folklór tükrében is megvizsgálom.

Az utolsó, *Összegzés* című fejezetben összefoglalom a dolgozatban követett utat és ismertetem a következtetéseket.

I. fejezet: A *saját-idegen* világ terek szerinti megosztottsága

I. 1. A belogorszki lakosság Grinyovhoz és Pugacsovhoz való viszonya

A *saját-idegen* világ térbeli értelmezéséről több szinten is beszélhetünk. Először a belogorszki lakoságnak a főszereplőkhöz való viszonyát vizsgálom meg.

Grinyov a belogorszki erődbe érkezik, a kinti világból jön, ezért idegenként tekintenek rá, de mivel alkalmazkodik a környezetéhez, ezért vendégként, barátként közelednek hozzá. Ám Pugacsovra, aki szintén kinti, *idegen* világból érkezik, ellenséggként tekintenek, mivel nem alkalmazkodik a helyi szokásokhoz, uralkodni akar, így kiváltja a nép ellenszenvét.

A lakosság Grinyovot *saját* világának részesévé teszi, mivel az emberek észreveszik, hogy ők és a főhős azonos értékeket képviselnek, Grinyov baráti szándékkal közeledik. Az emberek Pugacsovban a trónbitorlót, az idegent látják támadó szándéka miatt, és az ő szokásaik nem

egyeznek. Mindezek után Grinyov és Pugacsov hogyan viszonyulnak egymáshoz a térben? Az *ellenség*ből miképp válik *vendég*?

I. 2. Grinyov és Pugacsov egymáshoz való viszonya a jellemzők szerint

I. 2. 1. Ki Pugacsov, avagy az ellenségből hogy válik vendég?

A *Славянские древности* c. szótár (ТОЛСТОЙ 1995. 531) alapján a *гость* („vendég”) a népi hagyományban a *saját–idegen* szféra összekötője, szakralizálódik, a tisztelet tárgya, egy másik világ képviselője. Az idegen vendéggé alakulása az átváltozás rituális formáihoz köthető, amelybe beletartozik a lakoma, a megvendégelés, az ünnepség. A vendégek között három típust különböztetünk meg: aki meghívásra jön, aki meghívás nélkül, és vannak a rituális látogatók.

A régi indoeurópai törzseknél is már megfigyelhető volt, hogy aki vendégként és barátként közeledett feléjük, azt szívesen látták, de aki a törzs jólétét akarta megsérteni, attól tartottak az emberek és gyűlölték (БАЙБУРИН–ТОПОРКОВ 1990. 116). Egyes nyelvek esetében jellemző, hogy a vendég és az idegen ugyanabból a szótóból származik. A „гость” szó egyik oldalról az Istenhez („Бог”) is kötődik, mivel a „гость” szó rokonítható a „Господин” és „Господь” szavakkal (БАЙБУРИН–ТОПОРКОВ 1990. 116).

A házigazda a vendéget a legnagyobb, szinte Istennek kijáró tisztelettel veszi körül. A másik oldalról pedig gonosz embereket, hívatlan látogatókat, tolvajokat jelent (БАЙБУРИН–ТОПОРКОВ 1990. 116). A nyolcadik fejezet elején ez áll: „Hívatlan vendég rosszabb a tatárnál.” (PUSKIN 1972. 415). A *lázadók tanyája* című fejezet élén lévő mottó Szumarokovtól így hangzik: „A bőszt tigris szelid; bendője most tele; / Nyájas szóval fogad, ha szóba állsz vele: / „Minek köszönhetem, hogy meglátogattott?” (PUSKIN 1972. 439). Ez a mottó mintha választ adna arra a kérdésre, hogy ki is valójában Pugacsov. A két mottó között különbség van. A vendég és az ellenség is kívülről érkeznek. A vendég értékei egyeznek a társa értékeivel, viszont az ellenség számára fontos értékek idegenek a társak számára. Ennek alapján azt lehet megállapítani, hogy az ellenségből vendég válik Grinyov számára. A *lázadók*

tanyája fejezet előtt Pugacsovra ellenséggént tekint a főszereplő, a tizedik fejezet mottója seregről és titkos megszállásról szól. Ezután vendéggént viszonyul hozzá. A tizenkettedik fejezet mottója egy lakodalmas nóta, amelynek témája, hogy a menyasszonynak nincs sem apja, sem anyja. Ez megelőlegezi azt, hogy Pugacsov szeretne lenni az örömapa Grinyov és Mása esküvőjén. De kiknek vagy miknek köszönhető ez az átváltozás, hogy a „bősz tigris” szelíd lesz?

I. 2. 2. Grinyov „vendégségben” Pugacsovnál

Grinyov kétszer „vendégeskedik” Pugacsovnál. Először a nyolcadik fejezetben, amikor egy kozák szól a fiúnak, hogy „a hatalmas cár” hívhatja, azaz kapott meghívást, másodszor a tizenegyedik fejezetben, amikor Grinyov csak úgy beállít a trónbitorlóhoz, hívatlan vendéggént. A két látogatás között hasonlóságokat lehet megfigyelni. A *Славянские древности* szótár szerint rituális vendég érkezéséről van szó. Első esetben egyrészt ismerősökként találkoznak, mivel Pugacsov Szaveljics révén felismeri Grinyovot, a trónbitorló eszébe jut, hogy őket vezette korábban a fogadóba. De Grinyov igazán még nem ismeri a trónbitorlót. Üdvözlük egymást, Pugacsov hellyel kínálja a fiút, bort töltenek neki. Ott van a többi vendég is, Pugacsov társai. A vendéglátó igyekszik az idegen, ellenséges ismeretlent *sajátjává*, saját emberévé tenni. Pugacsov is ezzel próbálkozik. Megvendégeli, majd beszélget vele, és azt mondja neki, ha odaadással fogja szolgálni, akkor majd jutalmat kap.

I. 2. 3. Grinyov másodszor jár Pugacsovnál

Grinyov ekkor már mint ismerős érkezik Pugacsov táborába, bár hívatlanul, mert a trónbitorló nem számított jöttére. A rituális vendég fogadásával kapcsolatban egyfajta szertartás alakul ki (Толстой 1995. 531). A vendég és a vendéglátó üdvözlük egymást. A házigazda örül a vendég érkezésének, érdeklődik felőle, jól utazott-e, stb. A vendég is üdvözlözi a házigazdát, és tudtára adja látogatásának célját. Pugacsov így szól a fiúhoz: „Á, nagyságos úr! Hogy vagy? Mi szél hozott ide?” Grinyov azt feleli, hogy magánügyben utazik, Pugacsov emberei meg

feltartóztatják. Aztán válaszát pontosítja, hogy a belogorszki erődbe indul egy árvát kiszabadítani. A vendég és a házigazda kapcsolatának is fontos szerepe van. A *Гость* („vendég”) szócikkben (ТОЛСТОЙ 1995. 531.) az olvasható, hogy a vendég minden esetben a sors képviselője, olyan személy, akinek az emberi élet szféráira befolyása van. A vendég jókívánságait és köszönetét fejezi ki és ajándékait átadja. Pugacsov és Grinyov esetében is szerepük van az ajándékoknak, az ajándékok cseréjének, amely sok népnél a vendégség kötelező eleme (БАЙБУРИН-ТОПОРКОВ 1990. 110). Az ajándékcsera a barátságkötésnek és a testvériségnek az egyik alapvető módja. A fiú a vezető segítségét nyúlőr bundával hálálja meg. Oroszul így hangzik: заячий тулуп. A nyúl a tisztátalan erőkhöz kapcsolódik (ТОЛСТОЙ 1999. 284). A Pugacsov nevében lévő ige *ныгать* (ТОЛСТОЙ 2009. 349) („megijeszteni”), a szláv mitológiában a tisztátalan erők egyik emberre irányuló cselekedete. Grinyov Pugacsovtól báránybőr bundát kap ajándékba. Oroszul „овчинный тулуп”. A bárányt a szlávoknál tiszta, áldott állatként tartják számon, amely Isten előtt kedves áldozat (ТОЛСТОЙ 2004. 502). A fiú még egy lovat is kap, a ló a mitológiában a világot a fenti világgal köti össze (ТОЛСТОЙ 1999. 590). A vendégnek passzív szerepe van, míg a vendéglátó aktívan viselkedik (ТОЛСТОЙ 1995. 532). A vendégnek követnie kell az etikett szabályait, például az ételt nem utasíthatja vissza. Pugacsov hívja Grinyovot vacsorázni. Grinyov úgy reagál erre, hogy szívesen lemondott volna a felajánlott megtiszteltetésről („честь”), de nem tehetett semmit. Tehát a trónbitorló megtisztelte vendégét, aminek nem lehetett ellentmondani. Grinyov nemcsak Pugacsovnál vendégeskedik, hanem Zurinnál is. Ide is mint hívatlan vendég érkezik. Zurin meglepődik, hogy kerül épp erre a helyre, majd Grinyovot Zurin emberei tartóztatják fel. Éjszakára Zurin vendége marad (az orosz szövegben ld.: „ночевать”, azaz *megszáll éjszakára*), és együtt megvacsoráznak.

A következő fejezetben áttekintem, hogy Pugacsov és Grinyov értékrendje, lelkivilága miként viszonyul, kapcsolódik egymáshoz.

II. fejezet: A saját–idegen világ megjelenése Grinyov és Pugacsov között

II. 1. Pugacsov Grinyov vagy Svabrin köréhez tartozik?

Lotman *Об оппозиции честь—слава в светских текстах киевского neputa* című tanulmányában (ЛОТМАН 1992. 84) megfogalmazza, hogy a „becsület” („честь”) és a „dicsőség” („слава”) szavak együtt jellemzik meghatározott szereplők csoportját. A *becsület* és a *dicsőség* nem jellemezhetnek bármilyen embert a társadalmi hovatartozásától függetlenül. A fent említett két fogalom meghatározott társadalmi kategória attribútumai, meghatározott társadalmi kontextusban, melyek azonban más társadalmi csoportoknál hiányoznak. Lotman ezeket a kijevi korszak világi szövegeivel kapcsolatban írja, viszont az ellentét, hogy a szereplők egyik csoportjában megvan a becsület és a dicsőség tulajdonsága, a másik csoportban pedig nincsen, megnyilvánul *A kapitány lányában* is. A szereplőket két nagy részre bonthatjuk: Grinyov és köre ellentétben áll Svabrinnal és körével. Grinyovban egyértelműen ott van a becsület, Svabrinban pedig nincs. Két ellentétes világot képviselnek, Grinyov és Svabrin számára nem ugyanazok az értékek fontosak. A kérdés az, hogy Pugacsov melyik szereplő társaságába tartozik? A történetet vizsgálva a trónbitorlót nem lehet egyértelműen egyik kategóriába sem besorolni.

A „dicsőség” („слава”) szó más szláv és balti nyelvekben is előfordul, például a litván „šlōvé” (ФАСМЕР 1971. 664), amelynek az orosz nyelvben az egyik jelentése a *becsület* („честь”). A későbbiekben ennek jelentősége lesz.

Lotman a már említett tanulmányában (ЛОТМАН 1992. 86) kifejti a *becsület* és a *dicsőség* kapcsolatát a feudális társadalomban. A *becsület* rendelkezik anyagiassággal kapcsolatos aspektussal. A társadalomban az idősebb hűbérúrtól kap tisztességet a fiatalabb, és ez például egy hadjárat után anyagi javakban nyilvánul meg. A *dicsőség* nem anyagi, az az ember rendelkezhet ezzel, aki nincs híján az anyagiaknak. *A kapitány lányában* az alárendelt és a felette álló személy viszonya szintén

jelen van, de az anyagiaknak itt már nincs szerepük. A 18. században a becsület lesz a nemesi értékek közül az egyik legfontosabb.

A becsület mellett az őszinteség és az irgalom is fontos szerepet töltenek be.

II. 2. Az őszinteség: győzedelmeskednek a saját értékek

Grinyov mivel tudott még győzni? Mivel váltott ki más, idegen emberekben szimpátiát? Az őszinteségével („искренность”) és kötelességének („долг”) szem előtt tartásával. Ezek a szavak több helyen is előfordulnak a szövegben. Az őszinteségével nyerte meg Pugacsov barátságát. „Моя искренность поразила Пугачева.” (ПУШКИН 1986. 280) Magyarul így hangzik: „Őszinteségem meglepte Pugacsovot.” (PUSKIN 1972. 234). Tehát ki ijeszt meg kit? A főhős nem ijedt meg Pugacsovtól, viszont a trónbitorló meglepődött a fiú őszinteségén. A „поразить” ige egyik jelentése az *Ozsegov-Svedova szótár* (ОЖЕГОВ, ШВЕДОВА 1999. 564) szerint: *meggyőzni az ellenséget*. A főhős győzelmet arat, mivel rátapint ellensége gyenge pontjára, aki csodálkozik azon, hogy valaki ennyire őszintén fordul hozzá. Az egymással szemben álló felek nem így viszonyulnak egymáshoz. Grinyov Pugacsov azon kérdésére, hogy nem fog-e ellene szolgálni, ha elbocsátja, azt feleli, ha parancsot kap a harcra, akkor nem mondhat ellent. Felhívja Pugacsov figyelmét arra, hogy nem helyénvaló a kötelességet megszegni. A trónbitorló szemébe mondja, hogy nagyon veszélyes játékba fogott. Grinyov az apja iránymutatását, az áldás szavait megtartva cselekedett. A fiú a becsülete szerint járt el, becsülettel, tisztelettel fordult az ellenséghez, és ezáltal a *saját-idegen* viszony (*своё-чужое*) megváltozott: *Vendég-vendéglátó* kapcsolat alakult ki közöttük. Ebben a viszonyban mindkét félnek tisztelnie kell a másikat. Nem ellenséggként tekintenek egymásra. Amikor kiderül, hogy Mása, Mironov kapitány lánya, Grinyov elmondja, hogy azért nem fedte fel a lány kilétét, mert a lázadók darabokra szaggatták volna. A fiú hajlandó megfizetni Pugacsovnak, hogy visszaadta a boldogságát, kiszabadította Mását, csak kiköti, hogy ne kíváncsion olyat, ami becsületével és keresztény hitével ellenkezik. Zurinnal való

egyik beszélgetésében Grinyov a hazája megvédésének kötelességéről szól: „[...] a kötelesség és becsület azt követeli, hogy a cárnő hadseregében maradjak.” (PUSKIN 1972. 463). Szavejjicset is „barátságos rábeszéléssel és őszinteségével” (PUSKIN 1972. 464) nyeri meg arra, hogy Marja Ivanovná kíséрге a szüleihez. A tárgyalás során felolvasnak egy levelet, miszerint Grinyov a szolgálati kötelességgel és hűségesküvel össze nem egyeztethető módon viselkedett. A tisztek előtt nem lehet teljes mértékben őszinte, mert azzal Mását veszélyeztetné. Inkább vállalná a büntetést, csak nem akarja, hogy a menyasszonyát is kihallgassák. Grinyov kockára teszi saját maga becsületét másért, olyanért, aki fontos számára.

II. 2. 1. „Jó tett helyébe jót várj!”

A fent említett közmondás nagyban meghatározza a szereplők cselekedeteit. A „Jó tett helyébe jót várj!” (PUSKIN 1972. 447) közmondás oroszul így hangzik: „Долг платежом красен.” Szó szerinti fordítása: Az adósságot meg kell fizetni. Ezt Pugacsov mondja Petrusának, amikor a fiú megköszöni a lovat és a bundát. Ezen a mondáson alapszik Grinyov és Pugacsov barátsága. A *saját-idegen* világ ezáltal kölcsönösen hat egymásra, mondhatjuk, hogy egységre lépnek. A nyúlőr bunda mentette meg a haláltól, amit a vezetőnek ajándékozott, amikor eltévedtek. Ezzel a bundával Grinyov saját magából ad valamit Pugacsovnak, a jó szándékot, a barátságát ajánlja fel neki. A bunda odaajándékozásával a főhős a gyávaságát is leveti, hiszen ezentúl már nem úgy viselkedik, mint a „gyáva nyúl”, hanem határozott, talpraesett férfiként. Pugacsov ezt elfogadja. Látjuk, hogy nemcsak gonosz módon tud viselkedni, hanem emberségesen is, de csak akkor, ha feléje is így közelednek. Lotman is foglalkozik az emberségesség („человечность”) problémájával (ЛОТМАН 1995. 222): amikor Grinyovot elítélik, politikai ellenfélként tekintenek rá, és nem emberként. Grinyov a törvény szerint a nemesi etikett ellen vét. A bírák az emberi oldalt kihagyják. II. Katalin pedig kegyelmet ad. Grinyov és Mása kapcsolatát Pugacsov emberségessége menti meg. Puskin hőseinek politikai meggyőződése helyett az *emberségesség* motívuma lesz hangsúlyos. Ez közös a nemesi és

paraszti világban. A trónbitorló ezt mondja neki: „Nagyot vétkeztél ellenem, de megkegyelmeztem jószágodért, azért, hogy jó szolgálatot tettél nekem, amikor rejtőznöm kellett ellenségeim elől.” (PUSKIN 1972. 422). Grinyov álmot lát a 2. fejezetben, amelyben apja ágyán a trónbitorlót (fekete szakállas paraszt) találja. Az anya azt mondja, hogy ez a fiú örömapja („посаженный отец”). Az álomnak prófétai értelme van, mivel előrevetíti Pugacsov és Grinyov kapcsolatát (KOVÁCS 2006. 24). Pugacsov segítségével válik igazi, határozott férfivá, a trónbitorló szeretne lenni az örömapa az esküvőn. A *Славянские древности* szótár (ТОЛСТОЙ 1995. 186) úgy fogalmaz, hogy a *посажные родители* a házasulandók szüleinek helyettesei a házasság szertartása során, és a násznépben kitüntetett, megtisztelő helyet foglalnak el. Így, véleményem szerint, azt lehet mondani, hogy Pugacsov Grinyovnak apja helyett apja. Pugacsov második cselekedete, amikor bundát, lovat és egy fél rubelt küld az őrmesterrel, aki ezt elveszíti az úton. Grinyov azt mondja neki, hogy az elveszett pénzt tartsa meg. Később maga az őrmester kézbesíti a főhősnek Mása levelét. Pugacsov harmadik jó cselekedete az, amikor kiszabadítja Mását Svabrin fogságából. Hasonlóképpen cselekszik II. Katalin cárnő is, amikor Grinyovot kegyelemben részesíti. Másának ezt mondja: „Tudom, hogy ön nem gazdag, de én adósa vagyok Mironov kapitány leányának.” (PUSKIN 1972. 480). A kapitány hűségese katona volt.

II. 2. 2. Az irgalom

A megbánásnak, a megbocsátásnak, a kegyelemnek, és az irgalomnak (милость) is fontos szerepe van Grinyov és Pugacsov kapcsolatában. A „милость” szóban a *милый* van benne, amelynek a jelentése: *kedves, szeretett*. Rokonszó (ФАСМЕР 1986. 622) vele a latin *mitis, mite* („szelíd”), a görög *μεῖλιον*, amelynek a jelentése *приятный дар*, azaz kellemes ajándék. Ennek többféle megnyilvánulásával találkozunk. Petrusa megbocsát Svabrinnek a mű elején, mert nem képes haragot tartani. Vagy bocsánatot kér Szaveljicstól a neveletlen viselkedése miatt. Grinyov egyszer megkérdezi Pugacsovtól: „Nem lenne jobb, ha magad hagynád ott őket, amíg nem késő, és a cárnő kegyelméhez folyamodnál?” (PUSKIN 1972. 450). Erre azt feleli, hogy számára késő volna

a megbánás, és nem volna kegyelem. Tehát Pugacsov már nem hisz a megbocsátásban, gyáva, nevetséges, az embereit nem akarja otthagyni, nincs bátorsága új életet kezdeni. Grinyov pedig segíteni akar rajta, azt szeretné, hogy megváltozzon, jó útra térjen: „Hogy szerettem volna kiragadni a gonosztevők közül, akiknek vezére volt, és megmenteni, amíg még nem késő!” (PUSKIN 1972. 459). Ő az, aki hisz Pugacsovban, tudja, hogy meg tudna változni, csak a trónbitorlónak nincs meg hozzá az akaratereje. A fiú mégsem tudja teljesen megváltoztatni, és „sajátjává” alakítani őt. Pugacsov e szempontból egy másik világot képvisel, nem akar változtatni *saját* értékein. Grinyov nemcsak trónbitorlóként tekint rá, hanem a boldogsága forrásaként is.

Zaszlavszkij a „милость”-ról szóló tanulmányában (ЗАСЛАВСКИЙ 1996. 47) az alábbi összefüggéseket fogalmazza meg a felsőbb hatalom által adott kegyelemre. Egyrészt kapcsolatban áll az adósság, a szolgálat megfizetésével. Másrészt, az alárendelt személy érezteti a felsőbb hatalomtól való függőségét. Grinyov is azt mondja Pugacsovnak, hogy az ő kezében van az élete, vagy Marja Ivanovna sorsa is a cárnőtől függ. A szolgálatukért mindketten kegyelemben, jóindulatban részesülnek. A parasztok is az uruktól függenek, beismerik, hogy bűnösök.

A *saját-idegen* világ ellentéte nemcsak egymás szemében idegen kultúrák és szubjektumok viszonylatában van jelen, hanem a saját kultúrán belül is.

III. fejezet: A *saját-idegen* világ egy kultúrán belül

Lotman az *Идейная структура Капитанской дочери* című tanulmánya alapján a műben beszélhetünk nemesi és paraszti világról. A nemesi világ az a kultúra, ahonnan Grinyov származik. Elkerül otthonról, katonai szolgálatba megy, idegen kultúrába érkezik.

Grinyovot letartóztatják, mert a bírái szerint Pugacsov oldalán állt. A bírák a *saját* világot, a *saját* kultúrát képviselik. Mivel Grinyov vét a *saját* kultúrája törvényei ellen, ezért idegenként tekintenek rá. Lotman is hasonlóan vélekedik erről. Renate Lachmann tanulmányában megfogalmazza, hogy a hős lehet idegen *saját* kultúráján belül is. Grinyov felnőtté válása során emberségességet tanul, elsajátítva azt, hogy milyen módon kell az embertársaihoz fordulni. És ez számára előrébb való bizonyos szempontból a törvélynél. Ezt nem képes a *saját* világa megérteni. A nemesi törvények szerint ő ebben az esetben az idegen, paraszti világ képviselője lett, holott ő a nemesi világot képviseli, amely a *saját* világa. Csak azt nem veszik észre a bírák, hogy a két világ összekötője az emberségesség. Az emberségesség alapján is meg lehet különböztetni két világot: amelyikben megvan ez a tulajdonság, és azok, akikből ez hiányzik. Ebből a szempontból Grinyov és Pugacsov között feloldódik a *saját–idegen* ellentét, mert mindkettőjükben ott van az emberségesség. Véleményem szerint abból a szempontból viszont megmarad a *saját–idegen* ellentét, hogy nem adják fel elveiket. Egyikük sem fogja követni a másik törvényeit.

IV. fejezet: A *saját–idegen* világ egy szereplőn belül

IV. 1. A *saját–idegen* világ összekötője: az út

Lényeges szerepe van az útnak, mint a *saját* és *idegen* világ összekötőjének. Folklorisztikus szempontból is érdemes megvizsgálni az út szerepét. A varázsmesében a szereplők funkciói által is kirajzolódnak utak, megemlítendő a beavatás mint a felnőtté válás folyamatának egyik fontos állomása, illetve az, hogy kivel találkozik Grinyov az otthonától a katonai szolgálat helyéig megtett út során.

A *Славянские древности* szótár (Толстой 2009. 581) szerint a *saját–idegen* az egyik legalapvetőbb szemantikai oppozíció a népi

kultúrában is. Ez olyan ellentétekhez kapcsolódik, mint: *jó–rossz, igaz–bűnös, tiszta–tisztátalan, élő–halott, emberséges–nem emberséges, belső–külső*. A folklórban a *saját* világból való utat az *idegen* világba a függőleges kapcsolja össze: a másik világba való jutást jelentheti egy magas hegy vagy fa megmászása, vagy alászállás az alvilágba. A népi kultúrában az *idegen* világhoz való tartozás egyik példája a vendég (ТОЛСТОЙ 2009. 581).

Ha a hős a *saját* világából az *idegen* világba akar eljutni, akkor olyan utat kell bejárnia, amely a két világot összeköti, ezen keresztül kapcsolódnak egymáshoz a világok. Viszont ez az út nem egyenes, tele van megpróbáltatásokkal, akadályokkal, amelyeket a hős legyőz, legyen szó akár fizikai értelemben vett akadályról (térbeli út), akár a lélekben megtett útról, amelynek során ő az emberi életben fontos értékeket tanul meg. A *Mitológiai Enciklopédia* (ТОКАРЕВ 1988. 259) az utat úgy határozza meg, hogy az a tér két kitüntetett pontja közti összeköttetés képes kifejezése a mitopoétikus és vallási világmodellekben. Az út kezdetét a történet esetében a szülői ház jelenti, ahonnan Grinyov elindul. Az *Enciklopédia* szerint az út végpontja az, ahol a világ legfőbb szakrális értékei vannak, vagy lehet az az akadály (veszély), amelyet le kell küzdenie, el kell hárítania a hősnek ahhoz, hogy az értékeket megszerezhesse. Az út semlegesíti az ellentéteket: saját–idegen, szakrális–profán, belső–külső, közeli–távoli, stb.

Grinyov és Pugacsov is úton találkoznak, amely tele van akadályokkal, a főhős pedig ezeket leküzdí. Az út egyrészt jelenti a térbeli utat, amikor Pugacsov Grinyovékát a fogadóba kíséri. Másrészt lelki értelemben vett útról, fejlődésről, a felnőtté válás folyamatáról is szó van. Ezen az úton is ott van Pugacsov Grinyov mellett. A hős elhárítja az akadályokat, kiállja a próbákat, hogy az értékeket megszerezhesse. Mindezeket becsületével éri el. Szertelen kamaszként távozik el ott-honról és indul el az *idegen* világ felé, egyrészt térben, másrészt értelmi fejlődésben a felnőtté válás, a felnőtt világ felé.

IV. 2. Az idegen világ és a nevelődés kapcsolata

Az apa útnak indítja a fiút otthonról, a *saját* világból (*свой мир*) az *idegen* világ (*чужой мир*) felé. A kérdés, hogy Petrusa megtartja-e az otthon szerzett értékeket, vagy szembemegy velük, hogyan viszonyul ehhez az *idegen* világ, és a történet végén mi történik a főszereplővel. A *saját* világnak is megvannak a maga törvényei, és az *idegen* világnak is. Összeegyeztethetők ezek?

A mottóknak nagyon fontos szerepe van a mű kompozíciójában, és egyes helyeken utalásokat találunk Grinyov felnőtté válásának folyamatára is. Sokféle idézettel találkozunk a fejezetek elején: népdalokkal, közmondásokkal, egyes emberektől vett idézetekkel. Végül is ezek pár szóban megelőlegezik azt, hogy miről fog szólni a mű, és azt a tanácsot sugallják, hogyan tekintsünk az adott fejezetre. Hetesi István is hasonlóan fogalmaz tanulmányában (HETESI 1996. 19). Az első fejezet előtt álló idézetben azt olvassuk, hogy a harcmező mindenkit megnevel. Tehát a szerző már itt felveti a kisregény egyik legfontosabb kérdését, a nevelődést. A hősnek nem arra van szüksége, hogy másnapra már kapitány legyen, hanem arra, hogy embert faragjanak belőle. A második fejezet elején a hőst „nyughatatlan ifjú lelke és kocsmagőztől kába feje” egy ismeretlen vidékre hozza, tehát térben idegen világba ér. Ekkor viselkedik felelőtlenül, eljátszik száz rubelt. A harmadik fejezet elején két mottót olvasunk. Az egyik az új helyen, az erődben zajló életéről tudósít, a másik A *nemesúrfiból* vett idézet: „Régimódi emberek, bátyámuram.” (PUSKIN 1972. 366). Eleinte Grinyovnak sem tetszik a hely, mindent unalmasnak tart, nem itt akarja eltölteni ifjúságát. Az ötödik és a hatodik fejezet élén álló idézetből megtudjuk, hogy az öregek tanácsaira kell hallgatni, ezekből lehet tanulni, az ő példájuk fogja segíteni Grinyovot. A hetedik fejezet mottójában arról olvashatunk, hogy az ember már fiatalon a halálra készül, és semmit sem kap, csak egy akasztófát. A kilencedik fejezet elején pedig az derül ki, hogy számára mennyire fájdalmas a legféltettebb kincsétől, a szerelmétől megválnia. A fejezetek élén álló mottók alapján láthatjuk, hogy a szertelen kamasz fokozatosan összeszedi magát, sok mindent megtapasztal,

megpróbáltatásoknak van kitéve, és az öregek tanácsai vezetik előre. Azaz a gyermeki világból (*свой мир*) fokozatosan halad a felnőtt világba (*чужой мир*).

A mű elején álló mottó („Береги честь смолоду. Пословица”) és a szöveg végén az apa alábbi szavai keretet adnak az egész történetnek. Az apa megkegyelmez a parasztok lázongásáért, a fiára való tekintettel. Tehát Grinyovnak megbocsát az apja a történet végén: „[...] sok ostoba csínyt követtél el, és én eléggé haragudtam is rád. De minek gondolkunk most arra, ami elmúlt? Remélem, már megjavultál, és kitomboltad magadat. Tudom, hogy úgy szolgáltál, ahogyan derék tiszthez illik. Vigaszom vagy nekem, öregembernek.” (PUSKIN 1972. 486). A parasztnak pedig ezekkel a szavakkal bocsát meg: „Megbocsátok, mivel Isten abban az örömben részesített, hogy viszontláthattam Pjotr Andrejicsét.” (PUSKIN 1972. 493). Ennek alapján eszünkbe juthat a Bibliából a *Tékozló fiú* története. Ezt a motívumot Puskin más műveiben, többek között *A postamester* című elbeszélésben is feldolgozta. Grinyov elment otthonról, felelőtlenül játszott, párbajozott; de megtalálta élete értelmét, hűséggel szolgált, majd hazatért. Az édesapja mondja ki, hogy derék emberként viselkedett, azaz Grinyov megtartotta, megőrizte magában az atyai áldás szavait, és eszerint élt. Az apa nagyon megőrül a fiának. Viszont *A kapitány lányában* a *Tékozló fiú*-történet átértelmeződik. Egyrészt nem pont ugyanúgy játszódnak le az események, mint a Bibliában, ahol a fiú mindenét eltékozza, tisztességtelenül cselekszik és mindenből vesztésként kerül ki, majd végül megbánja a tetteit és hazamegy. Grinyov nem magától megy el, a szülők indítják útnak, hogy megfelelő neveltetést kapjon. A tékozló fiú veszít, Grinyov pedig becsületével, a mások felé mutatott tiszteletével nyer. Ez az, amit a történet végén elismer az édesapa. A fiú elindul a *saját* világból, találkozik a térben megfogható, vagy értékeken keresztül érzékelhető, azokban eltérő *idegen* világokkal. Minden tekintetben hű marad *saját* világához. Az apa szavai egy folyamat végét is jelentik, a felnőtté válás folyamatának a végét. A gyermek Grinyov érett, felnőtt férfivé válik a *becsület* és a *tisztesség* által.

A következő pontban megvizsgálom, hogy a Vlagyimir Propp által meghatározott szereplői funkciók között miként érvényesül az út, mint ami a *saját* és az *idegen* motívumát köti össze.

IV. 3. A saját-idegen motívumának megjelenése a szereplők funkcióin keresztül

A hős a varázsmesékben is utat jár be, amely tele van megpróbáltatásokkal, illetve megismerkedik *idegen* világokkal, ezek pedig jól kirajzolódnak a szereplők funkcióin keresztül. A *kapitány lányában* is megjelennek egyes funkciók, amelyeket Vlagyimir Propp (PROPP 1999. 33–65) rekonstruált, de természetesen nincs jelen az összes.

A történet varázsmesei struktúrájával Igor Szmirnov (СМИРНОВ 1972. 313) foglalkozott részletesen. A család egy tagja eltávozik hazulról. Jelen esetben Grinyov az, akit a szülei katonai szolgálatba küldenek egy idegen városba, hogy ezáltal a fiúból ember legyen, aki a kamasz világból a felnőttek világába csöppen. Tiltó parancsot kap az apjától, miszerint ne játssza el a becsületét, de ezt megszegi, szórja a pénzt, és felelőtlenül párbajozik. Majd értesül az ellenfeléről, Svabrinról. Az apa nem örül a párbaj hírének. Grinyovnak a feladata Mása védelme. Pugacsovot nevezhetjük a segítőjének. A hős eljut arra a helyre, ahol a keresése tárgya található, a hős repül, szárazföldön utazik, amikor Pugacsovval Belogorszkba megy. A szöveg ezt alá is támasztja: „A lovak megindultak, a csöngők megszólaltak, és a szánkó repült...” (PUSKIN 1972. 448). Pugacsov segít kiszabadítani Svabrin karmai közül Marja Ivanovnáat, így a baj, a hiány megszűnik. És tegyük hozzá, II. Katalin is a segítő szerepköréhez tartozik, mivel ő szabadítja ki Mása kérésére a fiút a fogságból. Aztán Svabrin jogtalan követeléssel áll elő, magának akarja Marja Ivanovnáat, de végül Grinyov legyőzi, az ellenfelet megbüntetik. A következő ellentétek bemutatják Svabrin és Grinyov viszonyát, azaz a saját értékek ütközését az idegen értékekkel: egymással szemben áll a jó és a rossz, az igaz és a bűnös, emberséges és nem emberséges. Majd a hős megházasodik. A *Славянские древности* szótár *Путь* („út”) szócikke (ТОЛСТОЙ 1995. 359) a következő asszociációkat fogalmazza

meg: amikor a vőlegény és a menyasszony megházasodnak, két út, két életút találkozik. A férfi és a nő is elhagyják a szülői házat, és útjaik egyesülnek. Ezután újabb útra indul Grinyov: „Még soká néztem vissza a szülői házra, amelyet másodszor hagytam el. Szomorú előérzet fogott el. Olyan volt, mintha azt súgná valaki, hogy még nincs vége minden bajnak: szívem új viharokat sejtett.” (PUSKIN 1972. 495). Tehát mint a mesékben általában, Grinyov próbákat áll ki. Meglátásom szerint az alábbi próbák vitték őt főhősként előre: az első a hóviharkor játszódó események, amikor vezetőjének odaadja a bundát, a második, hogy nem hódol be Pugacovnak, de mégis megnyeri magának. Ott van számára végig a lehetőség, hogy a trónbitorlót szolgálja, de ő kiáll hazája becsülete mellett. Az utolsó, amikor a tárgyalása során nem említi meg Mása nevét, mert nem akarja bajba sodorni. Ezeket a próbákat csakis a becsületességével tudja kiállni, ezek viszik őt előre az úton, és ezáltal lesz több emberileg.

A szereplők funkcióin kívül a varázsmesékkel kapcsolatban megemlítendő Vaszilisz Jegorovna neve, mivel Vaszilisz az orosz varázsmesék jellemző szereplője. Az asszony mindenben irányít, sőt még a férjének, Mironov kapitánynak („мир”, azaz béke) is megmondja, hogy mit kell csinálnia. Nyelvi játékokra is találunk példát a szövegben, ilyen a személyzet bemutatása: „стремянный Савельич” (Szaveljics, a lovász), vagy „прачка Палашка” (Palaska, a mosónő) (ПУШКИН 1986. 239).

Ezután áttekintem a gyermeki világból a felnőtt világba vezető út egyik fontos állomásának, a beavatásnak a jelentőségét a műben, Kalavszky Zsófia *Mitikus és szimbolikus alakzatok a regényben* című tanulmányának segítségével.

IV. 3. 1. Az út egyik fontos állomása: a beavatás

A hős felnőtté válásának folyamata során az egyik legfontosabb állomás a beavatás szertartása. A varázsmesékben általában elindul a mesehős a családi házból, egy sötét erdőbe kerül, ahol eltéved, de egy csodálatos segítő megjelenésével megmenekül. Grinyov elutazik otthonról, hogy katonai szolgálatot teljesítsen, de a hóviharban eltéved és

megjelenik a vezető, aki elvezeti a főhőst és Szaveljicset a fogadóhoz. Ez a vezető nem akármilyen. A kocsis ezt mondja: „Vagy farkas, vagy ember.” (PUSKIN 1972. 357). Kalavszky Zsófia megállapítja munkájában (KALAVSZKY 2004. 35), hogy Pugacovnak állandó attribútumai vannak: fekete szakálla, szikrázó, tüzes, villámló szemei, kifinomult érzékszervei [„Azért, mert amarról fú a szél, és füstszagot éreztem, tehát falunak kell lennie a közelben.” (PUSKIN 1972. 358)], valamint a viharban való otthonos viselkedése révén az orosz viharistennel, Perunnal rokonítható. A tanulmány arra is kitér, hogy ugyanezen attribútumok a szláv mitológia egy másik központi figurájával, a farkassal való szoros kapcsolatát jelzik, így a regényi szövegvilágban a farkas és a viharisten egymás alakváltozataivá válnak. Pugacov („a farkas”) báránybőr bundát ajándékoz Grinyovnak, így, ahogyan Kalavszky Zsófia (KALAVSZKY 2004. 36) is fogalmaz, a *báránybőrbe bújt farkas* szólás juthat az eszünkbe. A farkasban benne lakozik a bárány, azaz Pugacov nemcsak kegyetlen és alávaló módon tud viselkedni. A varázsmesékben lévő házikó jelentőségéről is értesülünk a tanulmányból, amely a két világ közötti kaput testesíti meg, a hős az álom segítségével tud átlépni az egyik világból a másikba, amelyet az elutazás képzetével kapcsolnak össze, és a látás ideiglenes elvesztésével jelölnek. Ez magyarázza, hogy a hős egyfajta beavatási rítuson ment keresztül. Ez a férfivá válást jelenti. Kalavszky Zsófia felhívja a figyelmet az alábbi hasonlóságra: a beavatási szertartást lakott területtől távol végezték el és a fogadó is elég távol van, valamint a varázsmesei házikó jegyeivel rendelkezik. Grinyov álmodik, ez az álom megjövendőli azt, ami vele fog történni. A fogadóban elalszik, és reggel nehezen nyeri vissza látását: „Sütött a nap. A beláthatatlan pusztaságon mint vakító takaró feküdt a hó.” (PUSKIN 1972. 362). Grinyov férfivá válásnak egyik lépése, amikor a vezetőnek odaadja a kinőtt gyerekbundáját. Ezzel a fiú megválik régi énjétől és új életet kezd. A kérdéssel a tanulmány is részletesen foglalkozik. Felelősségteljesebben, felnőttként kezd viselkedni. Van egy kedvese, akiért mindig kiáll, és harcol a lázadók ellen. Eszes, rafinált, észszerű döntéseket hoz. Csakhogy Szaveljics, a nevelője, kezdetben nem tudja elfogadni, hogy Grinyov kezd önállósodni, mindig mindenhova vele

akar menni. Állandóan bölcs intelmekkel halmozza el a fiút, ami már sokszor zavaró a számára. Mindig a megszokottakat mondja: „Szaveljics a szokott intelmeivel fogadott.” (PUSKIN 1972. 439). Akkor kezdi megérteni, hogy Grinyov már egy felnőtt férfi, amikor Marja Ivanovná hazakíséri a szülői birtokra. Kezdetben ellenkezik: „Hogy is hagyhatnálak én el? Hát ki vigyázzon rád?” (PUSKIN 1972. 462); később pedig megérti: „Megteszem, amit kívánsz.” (PUSKIN 1972. 463). Megérti azt, hogy Grinyov önálló, tud vigyázni magára, és nincs mindig szüksége rá a gazdájának. A nevelő feladata, hogy segítse a fiatal útját a gyermekkortól kezdve egészen addig, amíg felnőtt nem lesz.

Összegzés

A *Bevezetés*ben megfogalmazott célkitűzés szerint Grinyov és Pugacsov kapcsolatát vizsgáltam a *saját-idegen* motívumának tükrében különböző szempontok szerint.

A „гость” és a „апыроў” szavak etimológiája alapján felmerült a kérdés, hogy ki a másik: idegen, ellenség vagy barát.

A főhős utat jár be. Ennek az útnak a kiindulópontja a szülői ház, ahonnan kamaszként elindul, és felnőtt férfiként tér oda vissza. Otthon, *saját* világában megtanult értékek segítik, hogy a felnőtt, *idegen* világban helyt tudjon állni. Ezen út folyamán *idegen* világokkal ismerkedik meg mind térben, mind embertársain keresztül. Meg kell tanulnia felismerni, hogy melyik *idegen* világ ellentétes az ő értékeivel, és melyik nem. Ha az *idegen* világ értékei egyeznek az övéivel, akkor az a *saját* világ. Ha ellentétesek, akkor van szó valóban *idegen* világról. A hős a felnőtté válás folyamata során fejlődésen megy keresztül. Az atyai áldás szavaival indul útnak, amelyet többször megszeg, és utána tudatosul benne, hogy mit kellett volna tennie. Ezután már nem az édesapja szavai miatt cselekszik, hanem tisztában van azzal, hogy mi a helyes, mert kialakultak a *saját* értékei.

Amikor a főhős Belogorszkban találkozik Pugacsovval, ellenségek egymás szemében, egymás számára *idegen* világokat képviselnek. Szaveljics szól a trónbitorlónak, hogy a bundát Grinyov adta neki a fogadóban. Pugacsov erre emlékszik, és ezért nem végezteti ki a fiút. Innentől kezdve nem igazi ellenséggként tekintenek egymásra. Pugacsov próbálja a *sajátjává* tenni Grinyovot, azt kéri a fiútól, hogy szolgálja, de erre Grinyov nem hajlandó. Grinyov sem tudja *sajátjává* tenni Pugacsovot, a trónbitorló kitart az elvei mellett, holott lenne lehetősége megváltozni. Egymáshoz való viszonyukban viszont nem két ellenség, hanem a *vendég–vendéglátó, baráti* kapcsolatát fedezhetjük fel, az *emberségesség* közös bennük.

Grinyov és Pugacsov világai dialógusban állnak egymással. Mindkét világ megtanulja elfogadni a másik értékeit. Grinyov *saját* világát egyrésztől az otthonról hozott, másrésztől pedig az *idegen* világ által közvetített értékek alakítják ki. Pugacsov világát egyaránt meghatározzák a *saját* és az *idegen* világnak az értékei. A tanulmányban elvégzett vizsgálat bizonyossága szerint a két világ közötti viszony alakulásának művészi ábrázolása azt eredményezi, hogy a *saját* és *idegen* között feszülő ellentét jelentős módosuláson megy keresztül. Ez összhangban áll azzal a folyamattal, ahogyan a megjelenített két világ, ha nem is teljes mértékben, de egymáshoz közel kerül, felismeri és integrálja a másik értékeit.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Kroó Katalin (ELTE-BTK)

Bibliográfia

- GYÖRKÖSY Alajos (szerk.) 1982 : *Latin-magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HETESI István 1996: Alekszandr Puskin A kapitány lánya // HETÉNYI Zsuzsa (szerk.): *Huszonöt fontos orosz regény*, Lord Könyvkiadó, Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 9–20.

- HALÁSZ Katalin 1977: Éjszakai szállás és vendéglátás Chrétien de Troyes regényeiben. *Filológiai Közöny*, No. 1, 1–23.
- KALAVSZKY Zsófia 2004: Mitikus és szimbolikus alakzatok a regényben („Gri-nyov álma” A. Sz. Puskin *A kapitány lánya* című regényében). // SZITÁR Katalin (szerk.): *A szó élete, Tanulmányok a hatvanéves Kovács Árpád tiszteletére*, Argumentum, Budapest, 34–41.
- KOVÁCS Árpád 2006: Puskin írásmódja. // KROÓ Katalin (szerk.): *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I–II. Bölcsész Konzorcium HE-FOP*, Budapest. 15–60.
- LACHMANN, R. 1994: Remarks on the foreign (strange) as a figure of cultural ambivalence. *Russian Literature* XXXVI, 335–346.
- PROPP, V. 1999: A szereplők funkciói. In: PROPP, V.: *A mese morfológiája*. Osiris Kiadó, Budapest, 33–65.
- PUSKIN, A. Sz. 1972: A kapitány lánya // *Puskin válogatott prózai művei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, Budapest, 344–495.
- TOKAREV, Sz. A. 1988: *Mitológiai enciklopédia* I. kötet. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 259–260.
- БАЙБУРИН, А.–ТОПОРКОВ, А. 1990: Гостеприимство и обмен дарами. // Байбурин, А.–Топорков, А.: *У истоков этикета*. Наука, Ленинград, 110–133.
- ЗАСЛАВСКИЙ, О. Б. 1996: Проблема милости „в Капитанской дочке”. *Русская литература*, Историко-литературный журнал, 4. 41–53.
- ЛОТМАН, Ю. М. 1995: Идеинная структура капитанской дочки. // ЛОТМАН Ю., М.: *Пушкин*. Искусство СПб, Санкт-Петербург, 212–227.
- ЛОТМАН, Ю. М. 1992: «Об оппозиции честь—слава в светских текстах киевского периода». // ЛОТМАН, Ю. М.: *Избранные статьи в 3-х т.т.* Т. II. Александра, Таллинн, 111–126.
- ОЖЕГОВ, С. И.–ШВЕДОВА, Н. Ю. 1999: *Толковый словарь русского языка*. 4-е издание, дополненное. ИТИ Технологии, Москва, 564.
- ПУШКИН, А. С. 1986 : Капитанская дочка. // А. С. Пушкин: *Сочинения в трех томах* том третий. Художественная Литература, Москва, 229–328.
- СМИРНОВ, И. П. 1972: От сказки к роману // *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. 22, Наука, Ленинградское отделение, Ленинград, 284–320.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. (ред.) 1995–2009: *Славянские Древности*. Этнолингвистический словарь. Т. 1–4. «Международные отношения», Москва.
- ФАСМЕР, М. 1964–1973: *Этимологический словарь русского языка*. Т. I–IV. Издательство «Прогресс», Москва.

ENGELNÉ NAGY Éva

A Shakespeare-utalások néhány problémájáról F. M. Dosztojevszkij *Ördögök* című regényében

Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy felhívja a figyelmet a Shakespeare-utalások elemzésének fontosságára F. M. Dosztojevszkij *Ördögök* című regényében. Shakespeare-utalások alatt azokat a különböző típusú intertextuális vonatkozásokat értjük, amelyek Shakespeare-re és az ő műveire utaltan jelennek meg Dosztojevszkij regényében. Különös figyelmet szentelünk a tanulmányban Shakespeare *IV. Henrik* című drámájának. Jelen tanulmányban csak arra vállalkozunk, hogy kérdésfelvetést fogalmazzunk meg a Shakespeare-utalások megjelenési formáinak hatásairól Dosztojevszkij regényében, és ezzel együtt röviden tárgyaljuk azokat az irányokat, melyeken elindulhat a kutató, ha az *Ördögök* Shakespeare-kontextusát szeretné megvizsgálni.

A témát három különböző nézőpontból tárgyaljuk. Az irodalomtörténeti megközelítés keretein belül a szakirodalom eredményei alapján röviden összegezzük Shakespeare megismerésének szerepét a 19. századi orosz irodalomban és F. M. Dosztojevszkij értékelését az angol drámaíróról. Ezután, az intertextuális megközelítés keretein belül az

Ördögökben fellelhető Shakespeare-utalásokat mutatjuk be, és tárgyaljuk a regény és a különböző drámák szereplői közötti kapcsolatokat is. Összevetjük például Nyikolaj Sztavrogin és Harry herceg alakját. Végül, a műfajpoétikai megközelítésen belül tárgyaljuk a „krónika” problémáját az Ördögök kontextusában.

Jelen témakidolgozás kiindulópontjaként az a tény szolgált, hogy korábbi kutatásaink során bizonyítottuk: William Shakespeare *IV. Henrik* című drámája Johann Wolfgang Goethe *Faustjával* együtt drámai intertextusként jelenik meg az Ördögökben. Mivel elemzésünk a fikcionalizálás elméletén alapul, intertextuson a szerzői szinten megjelenő fikcionális modellt értjük.

Az Ördögökben a fikcionalizálás elemzésekor a következő elméletek adták meg kutatásunk kereteit: Jurij Lotman és Borisz Uspenszkij elmélete az egyezményességről (ЛОТМАН, УСПЕНСКИЙ 1998. 374–377), Borisz Tomasevszkij elmélete a hősök jellemzéséről (TOMASEVSZKIJ 1998. 282–283) és Wolfgang Iser elmélete a fikcionalás aktusairól (ISER 1997. 56–83, ISER 2001. 21). Az elemzés fő témáját a különböző szereplőkkel kapcsolatosan megjelenő fikcionális modellek alkották. Nagy hangsúlyt kapott Sztjepan Trofimovics Verhovenszkij és Nyikolaj Vszevolodovics Sztavrogin alakja. Előbbi esetében a fikcionális elemzés Goethe *Faustján* keresztül válna teljessé, míg utóbbinál Shakespeare *IV. Henrikjével* való összevetés jelentené ugyanezt.

A Shakespeare drámája és Dosztojevszkij regénye közötti kapcsolat leírását irodalomtörténeti megközelítésből a következő témák tanulmányozásával kezdjük: Shakespeare a 19. századi orosz irodalomban és Shakespeare szerepe Dosztojevszkij életművében.

1. Irodalomtörténeti megközelítés

1. 1. *Shakespeare a 19. századi orosz irodalomban*¹

Az első hírek Shakespeare-ről Oroszországban már a 18. század közepén megjelentek. Shakespeare darabjainak legkorábbi említése az orosz sajtóban 1731-ben történt, az első orosz folyóiratban. A szöveg nem közvetlenül került az orosz folyóiratba, hanem hármass fordításon ment keresztül: először angolról franciára, majd franciáról németre, végül németről oroszra. Ráadásul az utolsó fordító, szemmel láthatólag, nem teljesen világosan értette meg, hogy miről van szó, és úgy döntött, hogy Hamlet és Othello – a „komédia” szerzői, nagy valószínűséggel antik szerzők.²

Shakespeare első őszinte híve Oroszországban N. M. Karamzin (1766–1826) volt, aki lefordította és publikálta a *Julius Caesar* című tragédiát 1787-ben. Shakespeare művészete a romantika korában kapott teljes elismerést. Oroszország számára különös jelentőséggel bírt a drámaíró németországi értékelése, ahol ebben az időben Shakespeare-nek egész kultusza létesült. Az „orosz shakespeare-izmus” történetében Puskin központi szerepet játszott. Shakespeare és Goethe művészete fontos volt Puskin számára a saját társadalmi és irodalomesztétikai pozíció meghatározása, és a költészeti módszer tekintetében is. Ez a tény szintén megerősíti azt a feltevésünket, hogy érdemes elemezni az *Ördögök* című regény és Goethe, valamint Shakespeare művei közötti kapcsolatot.

Az orosz irodalomtörténetben Shakespeare feltétlen rajongói közé számítanak I. Sz. Turgenyev és F. M. Dosztojevszkij. Ők az angol drámaírókat „gigásznak”, „félistennek”, „zeninek” nevezték, művészetükre pedig a shakespeare-i reminiscenciák és allúziók jellemzőek. Később

¹ Jelen fejezet teljes egészében ЛЕВИН, Ю. Д. 1988: *Шекспир и русская литература XIX века*. (Shakespeare a 19. századi orosz irodalomban) Наука, Ленинград című műve alapján készült.

² Az orosz nyelvű szakirodalmi hivatkozások minden esetben a tanulmány szerzőjének saját fordításában, összefoglalásában jelennek meg.

azonban, az 1860-as évektől kezdve, elkezdődtek bizonyos Shakespeare-ellenes folyamatok, melyek során különböző kritikák jelentek meg az angol drámaíróról. Ennek egyik kifejeződése Oroszországban L. Ny. Tolsztoj értekezése *Shakespeare-ről és a drámáról*.

1. 2. Dosztojevszkij Shakespeare-ről

Dosztojevszkij kivételes tehetségnek tartotta Shakespeare-t. Véleményét az angol drámaíróról 1871-ben, éppen az *Ördögökhöz* írt feljegyzéseiben fejezte ki. „A valóság nem merül ki a lényegesben, hanem hatalmas részben tartalmazza, még rejtett, kimondatlan formában, a jövő szavát. Néha megjelennek próféták, akik kitalálják és kimondják ezt a tiszta szót (*чистое слово*). Shakespeare – egy próféta, akit isten küldött, azért, hogy hirdesse nekünk a titkot az emberről és az emberi lélekről” (ДОСТОЕВСКИЙ 1974. 237).

Shakespeare és Dosztojevszkij olyan korszakokban éltek, melyek mind társadalmi, mind gazdasági, mind pedig ideológiai értelemben véve átmenetinek számítottak. A változások az emberek magánéletét is érintették, és ez egy közös érzéshez, a kétségbeesés érzéséhez vezetett. „A kétségbeesés a krízisnek, és az ősi harmónia felbomlásának a kifejeződése. Ő [Dosztojevszkij – kieg. tőlem, E. N. É.] megtalálta ezt Shakespeare-nél, Cervantes-nél, és, természetesen, saját magánál is” (ЛЕВИН 1988. 150).

A következőkben is az *Ördögök* shakespeare-i kontextusát tekintjük át, intertextuális megközelítésben, valamint összevetjük Nyikolaj Vszevolodovics Sztavrogin és Harry herceg alakját Shakespeare *IV. Henrik* című drámájából.

2. Intertextuális megközelítés

2. 1. Az Ördögök Shakespeare-i kontextusa

Ahogy az irodalomtörténeti kutatások mutatják, maga Shakespeare és műveinek hősei aktív szereplői F. M. Dosztojevszkij alkotói tudatának. Az *Ördögök* című regény az egyik leggazdagabb a Shakespeare-re történő utalások tekintetében az író művei közül. A regényben megjelenik, egyrészt, Shakespeare értékelése mint művészé, másrészt találhatók összevetések is a különböző szereplők és a shakespeare-i hősök között.

Dosztojevszkij értékelése Shakespeare-ről mint zseniről kiolvasható az *Ördögök* szövegéből. Az első utalás az íróra a regény egyik szereplőjétől származik, Sztjepan Trofimovics Verhovszkijtől. Ő tisztelettel viszonyul Shakespeare-hez és zseninek tartja (úgy, mint Dosztojevszkij, a fent már említett személyes dokumentumai alapján). Előadásában Sztjepan Trofimovics így beszél: „Én bizony kijelentem – visította a szenvedély tetőfokán Sztjepan Trofimovics –, én bizony kijelentem, hogy Shakespeare és Raffaello többet ér, mint a jobbágyfelszabadítás, többet, mint a nacionalizmus, többet, mint a szocializmus, mint az ifjú nemzedék, mint a kémia, majdnem többet, mint az egész emberiség, mert ők már – a gyümölcs, az egész emberiség igazi gyümölcse, talán a legnagyobb gyümölcs, ami csak lehet! Ők – a szépségnek immár az az elért formája, amelynek elérése nélkül én talán még élni se volnék hajlandó...” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 534).

A krónikás a „mi nagy íróink”-at (Oroszország íróit), „a mi Shakespeare-jeink”-nek nevezi: „Azt beszélük, hogy az egyik Shakespeare-ünk száján egy magánbeszélgetés során ki is csúszott, hogy > mi, *nagy emberek*, nem is tehetünk másképp, s a többi, és még csak észre sem vette.” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 501–502). A narrátor Karmazinov viselkedése nyomán ír általában a „nagyokról”.

Van még egy hely a regényben, ahol Shakespeare neve úgy említődik, mint a kiváló tehetségek szinonímája: ez a „sigaljovizmus” leírása Pjotr Verhovszkijtől: „A kiváló tehetségek szükségképpen zsarnokokká válnak, és mindig nagyobb erkölcsi rombolást végeznek, mint

amennyi hasznót hajtanak; így hát ezeket száműzik vagy kivégzik. Cicerónak kivágják a nyelvét, Kopernikusznak kiszúrják a szemét, Shakespeare-t agyonkövezik – ez a sigaljovizmus! A rabszolgáknak egyenlőknek kell lenniük: zsarnokság nélkül még sosem volt se szabadság, sem egyenlőség, de a nyájban egyenlőségnek kell lennie, és ez a sigaljovizmus!” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 431).

Az említett idézetekből látszik, hogy Shakespeare neve az *Ördögök* fontos pontjain jelenik meg, a regény nézőpontjából lényeges témákkal és hősökkel kapcsolatban. Az utalások további elemzése az *Ördögök* intertextuális kutatásainak eredményeit gazdagíthatja.

Áttérünk a regény azon szereplőinek felsorolására, akik shakespeare-i hősök tulajdonságaival rendelkeznek. Igyekszünk pontosan meghatározni az irodalmi alakok közötti intertextuális kapcsolat mibenlétét. Nyikolaj Sztavrogin és Harry herceg alakjának összevetése a következő részben található.

Harry hercegen kívül Sztavrogin még Hamlettel állítható párhuzamba. Édesanyja mondja róla: „– Nem, ez valami magasabb rendű a különcségnél, biztosítom magát, ez szinte már szent dolog. Egy korán megsebzett, büszke ember, aki eljutott ahhoz a „csúfondáros élethez”, amelyet maga olyan találóan említett – egyszerűen Harry herceg, Sztjepan Trofimovics akkori pompás hasonlatával élve, amely tökéletesen igaz is lett volna, ha ő nem Hamlethez hasonlít inkább, legalábbis az én nézetem szerint” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 196). Robert Belknap, tanulmányában elemzi Sztavrogin és Hamlet alakkapcsolatát; az összehasonlítás kiindulópontjául pedig épp Varvara Petrovna fenti mondatát jelöli meg (BELKNAP 1984. 64).

Dosztojevszkij Hamletjei közös karakterrel bírnak, ők a „szélsőséges elkeseredés emberei, akiket lenyom a szörnyű világ, amelyben élnek... a haláluk szörnyű... a tragikus véghez kínzó út vezet”. Dosztojevszkij az öngyilkosság témáját Hamlethez köti. A szakirodalom említést tesz még egy hősről, aki kapcsolódik Hamlethez: ő Kirillov (ЛЕВИН 1988. 188–189.). Ő is viaskodik a „lenni vagy nem lenni” kérdéssel. „Teljes szabadság akkor lesz, amikor mindegy lesz, élni vagy nem élni. Ez mindennek a célja.” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 120.)

Az *Ördögök* pizszkozatai alapján Dosztojevszkij tervezett egy *Othello*-felolvasást Sztjepan Trofimovicstól, de a végső változatban az *Othello* Lizával és édesanyjával kapcsolatban említődik meg (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 132) Sztjepan Trofimovics pedig magával Lear királlyal állítható párhuzamba (КРИНИЦЫН 2009).

Nyikolaj Sztavrogin alakja mellett Lebjadkin kapitány az a hős az *Ördögökben*, aki még a *IV. Henrik* egyik alakjának jegyeit viseli – Falstaffét. Falstaff alakja már régóta felkeltette az orosz írók érdeklődését. Puskin szerint sehol nem mutatkozott meg olyan sokféleképpen Shakespeare sokoldalú zsenije, mint Falstaff alakjában. Dosztojevszkij azt tartotta, hogy az élet zűrzavarában, ahol a Hamletek kínlódnak, ahol az Othellók elpusztulnak, a Falstaffok úgy érzik magukat, mint hal a vízben, mivel ők fejezik ki a világ visszataszító oldalát. Lebjadkin Dosztojevszkij regényében a hengegő és a gyáva, aki félénkségétől szenvedő önérzetét szemtelenséggel palástolja. Dosztojevszkij Falstaffjai azonos mértékben visszataszítóak, és ez gyökeresen elválasztja őket a shakespeare-i elmés és életvidám kövér lovagtól (ЛЕВИН 1988. 192–194).

Most az *Ördögök* és a *IV. Henrik* két főszereplője, Nyikolaj Vszevolodovics Sztavrogin és Harry herceg alakkapcsolatának leírására térünk át.

2. 2. Sztavrogin és Harry

Nyikolaj Vszevolodovics Sztavrogin és Harry herceg azonosítása az *Ördögökben* több helyen is megjelenik. Elsőként Sztjepan Trofimovics hasonlítja őket össze, és ez után az összevetés után Nyikolaj Vszevolodovicsot rendszeresen nevezik más szereplők, és a narrátor is „hercegnek”, „a mi hercegünknek”, valamint „Harry hercegnek”. Annak a fejezetnek a címe, amelyben ez az összehasonlítás olvasható – „Harry herceg. Házasságszerzés.” A pontos szöveg pedig így hangzik: „Sztjepan Trofimovics igyekezett meggyőzni, hogy ezek csak a túl bő vérű szervezet első viharos kitörései, hogy majd lecsillapszik a tenger, és hogy mindez hasonlít a Falstaff-fal, Poinsszal és Mistress Quickleyvel korhelykedő Harry herceg ifjúságához, amelyet Shakespeare leírt.

Varvara Petrovna [...] maga is elővette Shakespeare-t, és rendkívül figyelmesen elolvasta a halhatatlan krónikát. De a krónika nem nyugtatta meg, sőt hasonlóságot se valami sokat talált” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 45).

Harry herceg fiatal korában tervet készített. Úgy döntött, elhagyja a királyi udvart és alantas barátaival fog élni. Kész volt visszatérni, amikor szükséges, megvédeni a hatalmat és átvenni apjától a trónt, de azt gondolta, hogy ha ez egy életfordulat kíséretében megy majd végbe, akkor jobban fogják tisztelni őt királyként. A kellő pillanatban kész volt elvágni a baráti szálakat, hátat fordítani a cimboráknak, és felelős királlyá válni. A hercegnek sikerült véghezvinnie a tervét. Harry tehát „ideális királlyá” válik, uralkodását az *V. Henrik* című dráma mutatja be (Vö. GÉHER 1991. 78).

Sztavrogin, igaz, hasonló módon kezdi, mint Harry: a generális fia alsórangú hivatalnokok családjait kezdi látogatni. De azután megjelennek a „tanítványai”, „Falstaffja” és a felesége is, és neki nincs ereje megszakítani velük a kapcsolatot. Harry olyan hős, aki összeköti a mű különböző rétegeit egymással (HAINES 1972. 66), ez elmondható Sztavroginról is.

Harry herceg és Sztavrogin alakjain keresztül egy fontos téma is megjelenik: az „apák” és „fiúk” problémája. A meg nem értés, a generációk közötti konfliktusok jellemzőek az *Ördögökre* és a *IV. Henrikre* egyaránt.

Mihail Bahtyin *Dosztojevszkij poétikájának problémái* című könyvében, a karnevalizáció elemzése során írja: Dosztojevszkij regényét „mélyen áthatja a koronázás-trónfosztás és a trónbitorlás (például Sztavrogin leleplezése a sánta lány által, és Pjotr Verhovenszkij azon eszméje, hogy „Ivan-carevicsnek” nevezi ki magát) (BAHTYIN 2001. 220). Ez a megállapítás utal a királydrámákkal kapcsolatos témafelvetésre, és egyben átvezetőként szolgál ahhoz a műfajelméleti problémához is, melyet a regény Goethe és Shakespeare drámaival való közös elemzése indukál.

3. Műfajpoétikai megközelítés

Az *Ördögök* műfaji megjelölése, az, amelyet a cím alatt olvashatunk: „regény három részben”. De a regény szövegében, már egészen az elején, a narrátor egy másik meghatározást ad: „Most, amikor hozzáfogok azoknak az oly különös eseményeknek a leírásához, amelyek nemrég a mi mindaddig teljesen jelentéktelen városunkban történtek, gyakorlatlanságom miatt kénytelen vagyok egy kissé messziről kezdeni, nevezetesen a tehetséges és nagyra becsült Sztjepan Trofimovics Verhovenszkij életrajzának néhány részletével. Ezek a részletek azonban csak bevezetésül szolgálnak a tervezett krónikához, maga a történet, amelyet le akarok írni, az után következik.” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 9).

A mű „krónikának” nevezése nem egyszeri jelenség, ez a műfaji megjelölés időről időre visszatér, és a narrátor így nevezi művét egészen a végéig. Emellett rendszeresen reflektál a szövegére, saját magát pedig „krónikásnak” nevezi. „Most hozzáfogok annak a félig-meddig mulatságos esetnek a leírásához, amellyel voltaképpen kezdődik a krónikám.” „Mint krónikás csupán arra szorítkozom, hogy hiteles formájukban bemutatom az eseményeket, pontosan úgy, ahogy megtörténtek, és nem tehetek róla, ha valószerűtlennek látszanak.” (DOSZTOJEVSZKIJ 2005. 67, 70). Mindezek alapján azt lehet feltételezni, hogy érdemes lenne elemezni az antik krónikát és az orosz történeti krónikát az *Ördögök* kontextusában.

Az a műfaji meghatározás, amelyet a narrátor ad fentebb, megfelel a „krónika” tradicionális definíciójának, azaz meghatározott események elmondásának időrendben. De az elbeszélés során a krónikás nemcsak elmeséli a múltbeli eseményeket, hanem kommentálja is, és olyan eseményekről is ír, amelyekről nem lehetett tudomása. Például, olyan párbeszédeket ír le, amelyeken nem lehetett ott. Ily módon azt mondhatjuk, hogy nem viselkedik krónikásként.

Hasonló módon viselkedik a szereplők leírásainál, mivel folyamatosan ellentmondásokba keveredik, a már leírt dolgokat tagadja. Például Pjotr Sztjepanovics alakjának leírásánál: „első pillantásra mintha egy kissé görnyedt és esetlen volna, de azért korántsem görnyedt és esetlen,

sőt inkább könnyed. Valahogy különckehat, de később itt nálunk mindenki teljesen kifogástalannak találja a modorát, a beszédét pedig mindig a tárgyhoz illőnek. Senki se mondja, hogy csúnya, de senki nem tetszik az arca. [...] Arkifejezése mintha fájdalmas volna, de csak látszik olyannak. Orcáján meg a pofacsontja mellett száraz redő húzódik, amely azt a benyomást kelti, mintha most volna gyógyulóban valami súlyos betegség után. Holott teljesen egészséges, erős, sőt, soha nem is volt beteg.” (DOSZTOJEVSKIJ 2005. 186). Az *Ördögök* narrációja egy különleges metanyelvet tartalmaz, amely folyamatosan a hősök (és a krónikás) identitásának kérdését jeleníti meg.

Az *Ördögök*ben a „krónika” elnevezés még egy értelemben megjelenik. Konkrétan Shakespeare *IV. Henrik* című drámáját jelöli meg a regényszöveg „halhatatlan krónikaként”. Ezenkívül ismeretes, hogy Shakespeare néhány történelmi drámáját nevezik „krónikáknak” (chronicles). Ez nyolc darab, amelyek „Anglia egységes történelmét írják le csaknem egy évszázadon keresztül – a 14. század végétől 1485-ig”. Bennük „megjelenik az országon belüli egység nélkülözhetetlenségének elve, a király államszolgálatának elve, és még más politikai elvek lefektetése, amelyek a humanisták tanaival esnek egybe. Ha ezeket a darabokat csoportokra bontjuk, akkor mindegyikben szerepel valamilyen egységesítő elv. [...] a «II. Richárdot», a «IV. Henriket» és az «V. Henriket» is tartalmazó tetralógia megmutatja az anarchiától az állami egységhez vezető utat” (АНИКСТ 1974. 483–484). Bár az *Ördögök*ben épp ellentétes folyamat ábrázolódik, jelen műfajpoétikai téma megmutatja, hogy Shakespeare *IV. Henrikje* és Dosztojevszkij regénye között sokrétű kapcsolat van.

Úgy tűnik, nemhiába hasonlították Dosztojevszkijt már életében is Shakespeare-hez (ЛЕВИН 1974. 108). Később M. Gorkij hasonlította az író tehetségét Shakespeare-éhez (ГОРЬКИЙ 1953. 314), és Vjacseszlav Ivanov nevezte „orosz Shakespeare”-nek (ИВАНОВ 1987). A fent említett témák részletes elemzése, nézetünk szerint, a regény értelmezésének új eredményeihez vezethetnek.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Kroó Katalin (ELTE-BTK)

Bibliográfia

- БАНТЫН, М. 2001: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BELKNAB, R. 1984: Shakespeare and the Possessed. // *Dostoevsky Studies* 5. 64–70.
- DOSZTOJEVSZKIJ, F. M. 2005: *Ördögök*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- GÉHER, István 1991: *Shakespeare-olvasókönyv. Tükörképünk 37 darabban*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- HAINES, W.J. F. 1972: *King Henry IV. Part I. Notes*. Coles, Toronto.
- ISER, W. 1997: A fikcionálás aktusai. // ТОМКА Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei IV*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 51–84.
- ISER, W. 2001: *A fiktív és az imaginárius*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASEVSZKIJ, B. 1998: Irodalomelmélet. A szűzsé szerkezete. // БÓКАЙ Antal – ВІЛСЕК Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitivizmustól a strukturalizmusig*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 265–286.
- АНИКСТ, А. 1974: *Шекспир. Ремесло драматурга*. Советский писатель, Москва.
- ГОРЬКИЙ, М. 1953: *Собрание сочинений в 30-и томах*. Том 27. Государственное Издательство Художественной Литературы, Москва.
- ДОСТОЕВСКИЙ, Ф. М. 1974: *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Том одиннадцатый. Наука, Ленинград.
- ИВАНОВ, В. 1987: *Достоевский и роман-трагедия*. http://az.lib.ru/i/iwanow_w_i/text_0010.shtml (A letöltés dátuma: 2016. október 10.)
- КРИНИЦЫН, А. Б. 2009: *Шекспировские мотивы в романе Ф. М. Достоевского «Бесы»* <http://www.portal-slovo.ru/philology/41104.php> (A letöltés dátuma: 2016. október 10.)
- ЛЕВИН, Ю. Д. 1974: Достоевский и Шекспир. // *Достоевский. Материалы и исследования*. Том 1. Наука, Ленинград, 1974. 108–134.
- ЛЕВИН, Ю. Д. 1988: *Шекспир и русская литература XIX века*. Наука, Ленинград.
- ЛОТМАН, Ю. М., УСПЕНСКИЙ, В. А. 1998: Условность в искусстве. // ЛОТМАН, Ю. М.: *Об искусстве*. Искусство, Санкт-Петербург, 1998. 374–377.

MIKLÓS Laura

A város Andrej Belij Pétervár és Carlos Fuentes
Áttetsző tartomány című regényében –
A kultúra válságának megjelenítése

„I am reminded that what gives a city its special character is not just its topography or its buildings but rather the sum total of every chance encounter, every memory, letter, color, and image jostling in its inhabitants’ crowded memories.”

Orhan Pamuk: Istambul

Bevezetés

Elemzésem alapjául két olyan regényt választottam, melyek egészen távol eső kultúrák gyümölcsei, mégis hasonló kérdéseket vetnek fel: mi az, amit meg kell tartanunk abból, amit örökségül kaptunk az előző korokból, s mi az, amit le kell dobnunk arról a bizonyos gőzhajóról? Különböző izmusok, hatások, filozófiai, tudományos gondolatok,

művészeti elméletek széles skáláját vonultatják fel a regények, céljuk a szintézis megteremtése: a saját, és egyben a nemzeti identitás megszilárdítása. Véleményem szerint a latin-amerikai *Boom* kapcsán megalkotott „novela total” („totális regény”) fogalma mind a két regényre alkalmazható, ugyanis átfogó képalkotásuk célja nem az egyes rétegek bemutatása, hanem a kor esszenciájának megragadása, a városi lét, mint külső, a metafizikai útkeresés pedig, mint belső feszültség szimultán ábrázolása. Elemzésem során arra keresem a választ, lehetséges-e egységbe szervezni az ősit és az újat, a külsőt és a belsőt? Hogyan jelenítik meg a kultúra válságát, útkeresését?

Andrej Belij regénye 1912-ben jelenik meg először, átdolgozott formájában, lerövidítve 1916-tól olvashatjuk. Az „irodalmi nyelv Wagneré” számos elméleti munkájával járult hozzá az orosz szimbolizmus kultúrfilozófiájának kialakításához, esszéi és tanulmányai az 1910-es évek elején jelentek meg. Perspektívájának szélességét igyekezett belezsúfolni a *Pétervárba*: foglalkozott matematikával, filozófiával, pszichológiával, asztronómiával, melyeket szorosan kapcsolt az aktuális orosz világlátáshoz és az orosz felzárkózás, önkifejezés kérdéséhez, törekedett a művészet és tudomány, a metafizikai és formalista oldal összefűzésére. Szentpétervár nem egyszerűen a cselekmény helyszíne: összességében tekintve, a város maga a cselekmény. Benne egyesülnek a véget nem érő kozmikus mítoszok, a szövegi és képi szinten végtelenbe vetített szimbólumok és metaforák. Bergsoni és nietzschei hatás alatt álló, dimenziók közötti átjáróként ábrázolja a várost a szerző: valós tér és idő fordul át egymásba ebben a kiterjedés nélküli, matematikai pontban, melynek vizsgálata során nem feledkezhetünk meg a pétervári szöveg hagyományáról. Mégis, Nyikolaj Apollonovics a robbanás után megbékélését „egy Tunisz környéki, tengerparti faluban” az egyiptomi Halottak könyvének és Manethón, egyiptomi történetíró feljegyzéseinek tanulmányozásában fogja megelni (BELIJ 1985. 457–461). Egyiptom esetünkben nem pusztán a „kultúra bölcsőjeként”, hanem az első városok birodalmaként is rendkívül jelentős. Kahún, az első tervezett város, II. Szenuszert piramisának építése kapcsán jött létre. A mesteremberek, munkások, papok lakhelyeit fallal körülvett

területen, szabályos, geometrikus rendbe építették fel a piramis tövében. Központi funkciójuk tehát a vallás volt (a városok felépítése is ezt tükrözi), a közelebb kerülés és hódolás isteneik előtt.

Latin-Amerikában az istenek előtti hódolat egész városokat szült. Bár nem beszélhetünk egy közös mítoszlól, teremtetéstörténeteik szerint az ember az istenek áldozata árán ölthetett testet, a „teremtmény” pedig szertartásokon, áldozatok felajánlásán keresztül igyekezett meghálálni az istenek kegyelmét. A véget nem érő természetben, a környező világban megelevenedő istenekkel szemben az ember tisztában volt parányi, véges létezésével. Egyszerre létezett benne, s rajta kívül. Carlos Fuentes írja: „A freudi félelmet, hogy bent ragadunk vagy odakint magunkra maradunk, már megelőzik a közép-amerikai antikvitás hatalmas templomai, melyek ugyanazt a szorongást idézik meg, hogy a fenyegető természet mindent felfal vagy a szabad ég alatt, ölelésén kívül maradnak.” (FUENTES 1997. 138. fordítás tőlem – M. L.).

A természet alakítása egyenlő volt az idő viszonylagos uralmával, mely lehetővé tette az élet folyamatosságát. Tenochtitlan, a mai Mexikóváros, a Texcoco-tó mocsaras szigetére épült — csak, hogy újabb párhuzamot vonjunk Szentpétervárral. Az élet és az idő folyamatosságával pedig a cél: közel kerülni valami felsőbbrendű erőhöz.

Carlos Fuentes az azték birodalom romjaira építi az 1958-ban publikált, *Áttetsző tartomány* című regényét. A régi idők leomlott templomai nem csupán metaforák: a múlt látomásai nem csak a regény lapjaiban fonódnak össze a kortárs világgal. Mexikóban, akár a többi gyarmati országban, a hódítások következményeképpen különleges kapcsolat jött létre a keresztény és az indián kultúrák között. Ennek a kulturális szinkretizmusnak egyik legszebb példája, ahogy a mai Mexikóváros alatt ott húzódik az azték vallási élet központja, a Templo Mayor (akárcsak az egyik szereplő, Teódula Moctezuma háza alá temetett család). Fuentes regényében hasonló távlatokat ragad meg. A különböző társadalmi osztályokból bemutatott szereplők és a hozzájuk kapcsolt nyelvezet csodálatos árnyalása, a szereplők lakhelyeinek bemutatása, az építészeti elemekig kifuttatott leírások olyan egészet alkotnak, mely a vizualitást a legmagasabb fokra emeli. A realisztikus és mito-

logikus elemek törés nélküli egymásra helyezése a jelentést itt is, akár az elemzésem másik, szimbolista regénye esetén, megsokszorozza. „Ez jutott nekünk. Mit tegyünk.” — írja Fuentes a regény első fejezetében.

Két elemezni kívánt regényünk tehát „erélyesen kijelenti”, hogy – létezik. Az olvasó sétája során nagy utat tesz meg, rajta múlik, hogy mit kezd a kapott történetekkel.

1. A város szimbólumának hagyománya

A Teremtés könyvében olvashatjuk, hogy az ember, miután Isten kiűzte őt a Paradicsomból, magára maradt. A természet és az ember együttélésének viszonya megváltozik, az ember egyre inkább uralni akarja az őt körülvevő világot, s különböző rendszereket alakít ki, ezáltal mind távolabb és távolabb kerül eredeti állapotától. A különböző teremtéstörténetekben szinte minden esetben megtalálható a vízözön motívuma, a világ megtisztulásának szimbóluma. A vízözön utáni első településeket a Teremtés könyve nagy részletességgel dokumentálja. Bábel, Szodoma és Gomorra az európai kultúrkörben sokszor a bűn metaforáiként jelennek meg: bűnösök, mert Istentől függetlenül akarnak létezni. A szigetre épült azték főváros, Tenochtitlán hatalmas vallási központtal rendelkezett. Az azték mítosz szerint az egyik istennek fel kellett áldoznia magát, Nappá kellett változnia ahhoz, hogy az ember életre keljen (FUENTES 1997. 134). Abban a kultúrkörben a várost elsősorban ceremoniális központnak tekinthetjük, hiszen az isteneknek szánt áldozatok alapvetően határozták meg az azték birodalom működését.

Az ember egyre bonyolultabb rendszerekbe szerveződött, és a városok fejlődése párhuzamba állítható ezzel a folyamattal. A város derridai módon nem pusztán tér, hanem filozófiai, építészeti és történelmi közeg is egyben, az „ön-élet-írás színhelye” (ORBÁN 2005. 48). Minél összetettebbé vált a gondolkodás, annál nehezebbé vált a város

átláthatósága. A romantika még a várossal szemben foglal állást, de a modernitás felé közeledve a szubjektivitás, a városi emberre jellemző befelé figyelés egyre nagyobb fontossággal bír, analitikusabb, s az „énnél” szélesebb kérdésekre terjed ki. Oroszországban ez a folyamat szorosan összekapcsolódik a század eleji eseményekkel.

Az intelligencia [értsd: értelmiség] a szociális változtatás-kísérlet sikertelenségéből a tömegek szellemi felkészületlenségére, a népi boszszuállás értékromboló tetteire figyelt, s a saját szerepének, lehetőségeinek megerősödését vélte látni, azaz az egyén, a belső tökéletesedés felől végrehajtható orosz felzárkózásban és minőségteremtésben hitt (JAGUSZTIN 1989. 63).

Ez hatással lesz az irodalmi tartalomra is: egyre árnyaltabbá, egyre mélyebbé válik, s a különböző rétegek egymásra helyezése nagyobb hangsúlyt kap.

A modern város fogalma elválaszthatatlan az intellektualitástól, a „saját identitás” kialakításától és a másoktól való különbözős igényétől. Richard Lehan ír a mitológiai elemek megjelenéséről a városban, egészen pontosan a dionüszoszi figura felbukkanásáról, aki mint a romlás megtestesülése, belülről bolygatja fel a várost (ORBÁN 2005. 49), esetünkben a várost felbolygató alak lehet a forradalmár Dudkin, illetve az ősi Mexikót megtestesítő Ixca Cienfuegos. Lehan említi még a Balzac, Nietzsche és Dosztojevszkij hatására kialakult instabil város képét, ahol rendezetlenség, káosz, kiszámíthatatlanság uralkodik. Véleményem szerint a mesterséges közeg és a benne uralkodó káosz szembeállítás egy újabb ütközőpontja az ösztöniségnek és a racionalitásnak.

Derrida állítása szerint „a város egyszerre emlékezet és ígélet, és ez az emlékezet és ígélet sohasem tévesztendő össze azzal a totalitással, amely a város jelenében látható, azzal, ami épül, ami bemutatható, ami lakható” (ORBÁN 2005. 49). A város lényegiségét együtt kell vizsgálnunk a téridőbeli struktúrával, a város és a szavak újraértelmezett viszonyával – mondja Derrida. Az ember a város elgondolása, s nem pedig fordítva. Bár Péter cár „húzta meg a párhuzamos vonalakat”, Szentpétervár aztán önálló életre kelt; a konkvisztádorok lerombolhatták az azték templomokat, a rítusok maradványai ott lüktetnek

a leszármazottakban. Vlagyimir Toporov Pétervárral kapcsolatban írja:

„[Pétervár]...elképzелhetetlen a mögötte álló mitikus és szimbolikus egész nélkül, el nem választhatók tőle. Egy mélyebb realitássférát alkotnak, amelynek terében folytonosan az élet és a halál alaptémája játszódik le, s ahol formálódik a halál legyőzésének, valamint a megújuláshoz, az örök élethez vezető útnak az ideája. S nemcsak igazságfogalmunk függ attól, hogyan válaszoljuk meg ezeket a kérdéseket, miféle megoldásokat ajánlunk rájuk, hanem igazságérzetünk minősége is, azaz önmeghatározásunk viszonya az igazsághoz, létünk erővo-nalai” (TOPOROV 2003. 317).

Belijt a század elejének irodalma és a kor történései arra inspirálták, hogy összefoglalja „a Pétervárhoz tapadt jelentéseket” (JAGUSZTIN 1989. 70) és összegyűrja mindezt az Oroszországhoz (valaha) kapcsolódó szimbólumokkal, asszociációkkal, jelentésekkel, ahogy Jagusztin László írja „Pétervár nem a vagy, hanem a szintézis regénye” (JAGUSZTIN 1989. 64) – minden, ami kelet, és minden, ami nyugat, egyszerre van jelen. Az *Áttetsző tartomány* sem kizárólag Mexikóváros: megalapításától kísérjük a várost jelenéig, a kultúra virágzásától a hanyatlásig. A városok ily módon történő definiálása elhagyhatatlan volt az átmeneti, forradalmak közötti időszakban.

2. Mitológiai gyökök, kozmikus mítoszok

Clifford Geertz szerint a kultúra nyilvános, akárcsak a nyelv, mert a jelentés is nyilvános, „s ezért [a kultúra] hordozóinak cselekedetein keresztül vizsgálható” (N. Kovács 2007. 98). Ugyanitt írja, hogy a szimbólumokat, azaz a kultúra lenyomatait és tagjait, a generációk tovább öröközik és szabadon alakíthatják, de „paradigmatikus helye nem az egyes ember, hanem az udvar, a piac, a városi park” vagy a város egésze. A „pétervári szöveg” tökéletes példája annak, hogy a különböző

generációk miként építik tovább a kultúrát, s hogyan rétegzik rá a már korábbi jelentésekre a saját koruk adta meghatározást – mindezt a város keretein belül. Elemzésemben elsősorban nem az épített város, hanem a megírt város elemzésére helyezem a hangsúlyt, ahogy valójában Andrej Belij sem elsősorban a várossal írta regényét, hanem az emberről, s pszichikumának leképeződéseiről – a város vonzásában. Ahogy Szentpétervár „város” és „metaváros”, úgy a szereplők is „fizikailag valós énré” és „valóságon túlmutató énré” oszthatók. Azt írom: „oszthatók”, de valójában ezeket a szimbólumokat nem választhatjuk teljesen szét, mert egymás nélkül nem létezhetnek.

A regény első megjelenéséig, 1916-ig már kialakul az orosz irodalomban a Pétervárról szóló, Pétervárhoz köthető szövegek halmaza. Az elsők között ábrázolja a várost Puskin a *Jevgenyij Anyegin*-ben, de Gogol és Dosztojevszkij művei adják a legmeghatározóbb képet a következő generációk számára. Belij több síkon is egyértelműen kapcsolja a *Pétervárt* az említett hagyományhoz. A cím, az óriási intertextuális tartalom és a fejezetekhez megadott mottók is fontosak: ezek egytől-egyig Puskin-idézetek. Legfontosabb közülük a *Bronzlovas* című poéma, és vele a Szentpétervár fölé emelkedő titokzatos Lovas alakja, mely egyszerre szimbolizálja az orosz múltat, a jelent és a lehetséges jövőt. A *Menekülés* című alfejezetben olvashatunk erről (BELIJ 1985. 106–109).

Az eszkatologikus látomások, jövődölések kedvelt témái voltak a századforduló és a következő évtizedek irodalmának. A mocsárra épült város a „természet megerőszkolásának” szimbóluma lett, amit az Utolsó Ítélet eljövetelekor a víz, a mocsár visszaszerez magának. A Vaszilij-szigeten mintha már elkezdődött volna az ítélet végrehajtása: ijedten néz át a Néva felett. A mocskos házak között káosz uralkodik, „A szigetek lakói megdöbbennek az embert” (BELIJ 1985. 26–28) alfejezetben az elbeszélő a munkások világába viszi el az olvasót, azokhoz a tömegekhez, akik árnyékmasszaként áradnak be minden egyes nap a városba. A szagok, színek részletes leírása is egy alvilági képet erősít bennünk.

Dosztojevszkij kiagyalt városa tovább él a *Pétervárb*an. Egyfajta mitologikus elemként megemlíteném az elbeszélőt is, aki a Teremtőhöz

hasonlóan az olvasók szeme láttára alkotja meg a regény fiktív világát. Így áll tehát egymás mellett a nagyon konkrét Szentpétervár és a Belij-féle Pétervár. Mindent ellep a köd, a fellegek szétszakadnak, a rézszobrok megolvadnak, a szereplők a „nemlétből” bukkannak elő. Minden ebből a képlékeny teremtői fellegből bukkan fel:

„Ott ahol csupáncsak nyirkos köd lebegett, először halványan felsejlett aztán az égről a földre ereszkedett – a pizsokszínű, feketésszürke Izsák, kezdett kirajzolódni, majd egészen ki is rajzolódott: Miklós Császár lovas szobra, a talapzatnál meg előbújt a ködből a bozontos kucsmájú Miklós-gránátos” (BELIJ 1985. 23).

Az orosz irodalomban meglévő Moszkva-Szentpétervár ellentét hagyományáról sem feledkezhetünk meg. Az organikus és hagyományt képviselő ősi Moszkva ellen harcba száll a teremtet, kigondolt, gyökértelen város, a tudathasadásos Szentpétervár. Az agyonszabályozott Pétervárban a kisemberek szorongásban élnek, feszültek, folyamatosan két világ határán egyensúlyoznak. Hajnádý Zoltán írja tanulmányában, hogy a légszomjjal küszködő kisember otthonalannak érzi magát a nagyvárosi dzsungelben, mert „letépték spirituális gyökereiről”, ezért bolyonganak árnyékként a hivatalok között, s ezek a hivatalok „nem csak ostoba intézmények, hanem a fantasztikum birodalmának” kapui is (HAJNÁDÝ 2004. 67–68). Így lesz lassacskán Pétervár átjáró, így lesz a „pétervári szöveg” a város tükre, mely átviszi az olvasót a valóság elől menedéket jelentő fantasztikumba.

Dosztojevszkij hatásán kívül nem feledkezhetünk meg Rudolf Steiner antropozófus hatásáról sem, aki tanaival azt képviselte, amit Belij keresett: az antropozófia kapocs a kozmológia és az ember, a spirituális és a materiális világ között, egyszerre ad átfogó képet és magyarázatot a személyes létezésre (KOSAKOWSKA 2013. 45–47). Belij a *Pétervár* megírása idején két évet töltött el Dornbachban, ahol antropozófiával és Steiner írásaival foglalkozott, valamint személyesen is megismerte őt. Steiner szerint a Föld bizonyos fejlődési szakaszokon megy keresztül, melyeket bolygókról nevez el. Ezek közül a Szaturnusz és a Jupiter lesz számunkra nagyon fontos, hiszen Belij Szaturnuszt azonosítja Apollon Apollonovicsal, míg Jupitert Nyikolajjal. Szaturnusz görög

megfelelője Kronosz, lenyeli az utódait, és Jupiter, azaz Zeusz hánytatja ki belőle a testvéreit. Ez azért is lényeges, mert Belij és Fuentes is a mitológia alapján osztja fel a szereplőit, de az azonosításokat a mítoszok vonatkozásában is fontosnak tartom. A szereplők azonosítását a mitológiai alakokkal több ponton is igazolják a leírások: az elbeszélő, a szereplők megnyilvánulásai, illetve „látomásaik” egymásról, például Nyikolaj álma az *Ítélet* című fejezetben.

Carlos Fuentes máshogy építi be regényébe a mítoszt – eleve a regényben a mítosz inkább a hagyományos definícióknak felel meg: ismeretlen a szerzője, adott csoportról szól, szociális kapocsként funkcionál. Az *Áttetsző tartomány* 1958-ban jelent meg először Mexikóban, és hasonló problémák foglalkoztatták az akkori mexikói közéletet, mint a Belij-korabeli Oroszországot. Kelethez vagy Nyugathoz, Északhoz vagy Délhez kell igazodniuk és tartozniuk? Mexikó az első országok között volt, amelyik függetlenedni kívánt. Ám Fuentes nem kizárólagosan a forradalomról ír, hanem ezen a több mint ötszáz oldalon megelevenedik előttünk Mexikó története az azték világtól, a felfedezéseken és a forradalmon át az 1950-es évekig bezárólag. Ezt a látomást tárja elénk a regényben az a jelenet, amikor Manuel Zamacona az ablakból lenéz az utcára:

„És egy villanásra indián családot látott elhaladni, lebegve, lehajtott fejjel. Hallotta egy kislány érdes sírását, érezte aji-borsos főtt kukorica és citromos jicama-krumpli szagát: mindazt, ami beáradt a kitárt ablakán. A szemével egy vonalban egy tizenöt emeletes bérház emelkedett, betonoszlopokra emelve, légiesen, avval a szemképráztató üveg- és mozaiktarkasággal. Ellentmondás volna? Nem az.*” (FUENTES 1980. 65. *A „mozaiktarkaságról” asszociálhatunk a barokkhoz hasonló látásmódra, melyet a kubai Alejo Carpentier műveiben tapasztalunk. Célja a teljesség ábrázolása, a több nézőpontúság szinte észrevehetetlen bevezetése az olvasó tudatába.)

Sokszor visszatérő motívum a vér. Benne hordozzuk örökségünket, történelmünket, lehetőségeinket. A mesztic kultúrában még nagyobb hangsúlyt kap a vér: szintézis az európai apa és az őszanya indiánok, a spiritualitás és a szó között. A mesztic embert hasonlíthatjuk az

Áttetsző tartomány Mexikóvárosához, ahol állandóan egymásba transzformálódik a múlt, a jelen és a jövő. A múlthoz már lehetetlen visszatérni, sem időben, sem térben nem megközelíthető (a konkvisztádorok gyökerestül pusztították el az őslakosok tárgyi kultúráját: mindössze tizenhat kódex maradt fenn a több ezer kötet közül), de folyamatosan jelen van, sosem hagyja, hogy megfeledkezzünk róla:

„Felállt, és rágyújtott egy cigarettára. A tekintete végigsiklott a tanyáján: tehénbőr székek, rendetlen polcok, gyámkövek, megrakva az indián művészet reprodukcióival: az olmek fogadalmi fáklyák torkába, Oxkintok csillagképeinek absztrakt szertartásába, a primitívek érzéki örömebe, az azték teljesség hideg fellobbanásába sűrített lét.” (FUENTES 1980. 67).

Ixca Cienfuegos a regény első számú narrátora, nevében is a két világ közötti kapcsolatot szimbolizálja: „Ixca” mint Ixcoátl azték herceg, és „Cienfuegos” mint spanyol atyai név. Az „azték flâneur” a szöveg körülbelül 40-50 százalékában jelen van (BOREL–ROSSEL 1981. 118), többnyire a háttérből figyel az eseményeket, éles tekintetével magába olvasztja a várost és a szereplőket.

3. A kultúra válsága

Andrej Belij a *Pétervár* cselekményét az 1905-ös forradalom vészjósló napjaira helyezi. Bár a forradalommal csak metaforák és látomásszerű képek szintjén találkozunk a regényben, Belij rejtetten mégis elhelyez olyan utalásokat a műben, melyek az olvasót egy grandiózus eseményre készítik fel, és várakozást ébresztenek: ez a szál, véleményem szerint, a regény végén is lezáratlan marad, hisz a krízisből semmiféle kimenetelt nem javasol Oroszország számára, sőt, hőseit is „kimenekíti” az ország egészét jelképező városból.

Számomra a forradalmat legjobban mégsem a képi világ, hanem egy hangutánzáson alapuló vezérmotívum ábrázolja a legjobban: annyira

megfoghatatlan, megállíthatatlan és meghatározhatatlan, akárcsak az érzés, amit kelt az olvasóban, s onnantól kezdve, hogy először meghalljuk, már nem tudjuk kiűzni a fülünkéből:

„Éjszakánként kilopóztál a város környéki üres telkekre, hogy halld egyre ugyanazt a zaklató »ú« hangot? Úúúú-úúúú-úúú: zúgott az üres térség; de –zúgás volt-e az? Valami –soha nem ismert értelmű zúgás; olykor különösen erőssé és jól hallhatóvá fokozódott; máskor halkan hangzott az »úúúú-úúúú-úúú« Moszkva, Pétervár, Szaratov város környéki mezőin: de a gyárduda nem búgott; szél nem volt; és csendben maradt az eb. Hallottad már ezt a dalt: ezerkilencszázöt októberéét?” (BELIJ 1985. 89).

Az elbeszélői stílusok váltogatása mellett a történelmi eseményekre is több módon reagál az elbeszélő: párhuzamokkal, intertextuális elemekkel, metaforákkal, vagy egyszerűen groteszk helyzeteket teremt. Például Szojja Petrovna Lihutyina lakásában, az orosz-japán háború idején, a falak tele vannak a Fudzsi hegy képeivel, és otthon kimonóban járkál egyik szobából a másikba. Mikor megtudja, hogy tömeggyűlés van a városban, ledobja magáról a kimonót, és férje tiltása ellenére is elmegy otthonról (BELIJ 1985. 120–125). Az ironizálás alól a forradalom sem marad ki. Szilárd Léna Belij-tanulmányában így fogalmaz:

„A robbanással fenyegető 1905-ös október eszméje egy házi készítésű bomba, »egy borzalmas tartalmú szardíniás doboz« groteszk képében materializálódik, amely a regény elején egy ártatlan batyuban bukkán fel először” (SZILÁRD 2002. 84–85).

A forradalom más módon is megjelenik a regényben, mégpedig Apollon és Nyikolaj filozófiai szembenállásában. A „Comte – Comte – Comte!” című alfejezetben (BELIJ 1985. 129–136) apa és fia viszonylag hosszú párbeszédet folytat, és a „desszertre már valamiféle barátság alakult ki” (BELIJ 1985. 132) közöttük. Megtudjuk, hogy Apollon Apollonovics valamikor a jogfilozófia professzora volt – fiával talán a filozófia az egyetlen valódi kapocs az egész regényben, ami persze nem jelenti azt, hogy nézeteik, ízlésük meg is egyezik: Apollon inkább a borsot szereti, Kolenyka sót kér; Apollon John Mill *Logikájára* esküszik, Nyikolaj a neokantianizmus követője. Jellemüket jobban megértjük

filozófiájuk tükrében: Apollon mértéken felüli racionalitását, Nyikolaj ábrándjait és a szellemtudományok iránti érdeklődését. Önmagában ezek a megfigyelések nem lennének különösen fontosak, de Eliza-beth Kosakowska már említett tanulmányában hosszasan elemzi a két szereplőt mint filozófiai irányzatok képviselőit (KOSAKOWSKA 2013. 180–208). Úgy gondolom, hogy Apollon Apollonovics szuperracionális filozófiája ebben a regényben, a szimbolizmust megtestesítő műben eleve elbukott, túlzó és csak komikusan értelmezhető. Ami viszont Nyikolajt illeti, Kosakowska rámutat, hogy Nyikolaj sokszor gyerekesen viselkedik és a környezete is gyerekként kezeli, ami hiteltelenné teszi a neokantianizmust, mint új és életképes filozófiai iskolát (KOSAKOWSKA 2013. 198). Kosakowska szerint Nyikolaj lépésről lépésre elveszíti identitását, s környezete bábujává válik (alátámasztja ezt az is, hogy nem képes vállalni a felelősséget a tettéért, vagy hogy folyamatosan álarcok mögé bújik, valós és átvitt értelemben egyaránt), belül azonban mindent tökéletesen tud, míg a külvilággal nem tud mit kezdeni (szó-báját mini-univerzummá alakítja) (KOSAKOWSKA 2013. 199).

Az *Áttetsző tartomány* a mexikói valóságot, az évtizedeken át húzó-dó válságot, a forradalmat, és annak következményeit öleli fel. A cse-lekmény számottevő része az ötvenes években játszódik, de néhány fejezet erejéig visszatér az 1910-ben kirobbant forradalom eseményei-hez (VILLEGAS 2002. 103–109), hogy egész generációk összefüggésére, egymásra hatására mutasson rá. A regény szerkezete rendkívül bonyo-lult, szerteágazó, töredezett: a sok kihagyás miatt szinte rekonstruál-hatatlan a történet időbeli vonala. Pont úgy bolyongunk az időben, akár a város útvesztőjében, de az egyes kiemelt szereplőcsoportokon (melyek egyben társadalmi archetípusokként is működnek) keresztül nyomon követhetjük az eseményeket. Például Gervasio Pola történe-tét 1913-ból a róla elnevezett fejezetben olvashatjuk, amit fia idéz fel. Majd Rodrigo Pola fejezetében Rodrigo folytatja és értelmezi apja tör-ténetét, és egyben magához is kapcsolja. Míg a *Pétervár* esetében apa és fiú áll szemben egymással (Szentpétervár is inkább férfi szimbólum a női Moszkvával szemben), addig az *Áttetsző tartomány*ban a konflik-tus anya és fiú között, Mexikó ősanya és az Egyesült Államok között

megy végbe. Carlos Fuentes 1950-es években született művei a modern Mexikóhoz kötődnek, és a múltba fordulás (amit érthetünk: egészen a Kolumbusz előtti időkig vagy a forradalom alatt) mindegyik mű esetében a jövőbe tekintés fontos feltétele.

A pétervári robbanással párhuzamba állíthatjuk Norma Larragoiti házának leégését. Norma az új és romlott világhoz tartozó karakter. Mexikó újjászületéséhez áldozatra van szükség, ahogy a mitológia szerint a világ létrejöttéhez is áldozat kellett. A ház leégése jelentheti egy lehetséges új, jobb világ kezdetét, bár véleményem szerint a regény Fuentesnél is lezáratlanul marad: „Itt vagyunk, ez jutott nekünk. Mit tegyünk. A lég legáttetszőbb tartománya.” (FUENTES 1980. 553).

4. Szereplők, szereplőcsoportok és az elbeszélők

A város ábrázolása, ahogy eddig is láttuk, összetett módon történik a vizsgált regényekben. Az előző fejezetekben egyénekre szűkítettük a látókörünket, és a szakirodalom által is alátámasztott megfigyeléseket az egyén lelkivilágának leképeződéseként értelmeztük. Azonban egyik szerző sem állt meg az egyén ábrázolásánál, s nemcsak hogy több nézőpontot adnak az olvasónak, hanem ezek az adott nézőpontok kiszélesíthetők egész társadalmi rétegekre és szereplőtípusokra is. A rétegeket, típusokat képviselő figurákat a város különböző szintjein helyezik el, ezzel egyfajta hierarchiát teremtenek a szereplők között, s nagyon világossá teszik területeik határait. A konfliktus sokszor abból születik, hogy az egyes szereplők megkísérlik (vagy meg is teszik) határaik áthágását, és szembekerülnek más szereplőkkel, szereplőcsoportokkal (MANZO-ROBLEDO 2003.).

Nem csak fizikai értelemben vett határokról beszélhetünk: mindegyik szereplőnek megvan a maga cselekvés-területe is, melynek határai már nem mindig annyira egyértelműek. Például Nyikolaj Apollonovics hiába próbál kifelé rettentő öntudatosnak, határozottnak látszani,

ha belső világa instabil és jelleme befolyásolható – nem akar mások elvárásai szerint cselekedni, a merénylet elvállalásáért viszont képtelen vállalni a felelősséget. Az egyes szereplőkhöz pedig szinte mindig kapcsolódik egy szín, forma, vagy egyéb tulajdonság, ami elhagyhatatlan és egyedi attribútummá válik a regény során. Ezek nemcsak a képi megjelenés szempontjából fontosak, hanem tartalmi szempontból is sok jelentést rejtnek, ezért munkám során a szereplőket ennek tükrében elemzem.

A két regény hasonlóságaként újra meg kell állapítanunk, hogy „totális regényekkel”, „szintézisregényekkel” állunk szemben. A szerkezeti fragmentálódás és az éles töredezettség, a kihagyások megtévesztőek lehetnek, ha a teljességet keressük, de valójában a kötetlenebb szerkezetnek köszönhetően jöhet létre a több irányból megvilágított „teljesség”. Különbségként elmondhatjuk, hogy Carlos Fuentesnél a nézőpontok sokkal árnyaltabbak. A különböző szakirodalmi munkák (a mellékszereplőkkel együtt) közel nyolcvan szereplőt gyűjtöttek össze, akiket az eltérő elbeszélői szálak ölelnek fel, Andrej Belijnél ez a szám jóval kisebb, összesen körülbelül 8-10 konkrét szereplőről beszélhetünk. A regények főszereplői abban az értelemben lesznek a városok, Szentpétervár és Mexikóváros, hogy az eddig vizsgált síkok (mitológiai, kulturális, történelmi-valós), egyesülnek a nézőpontokkal, és együtt olyan dimenziót alkotnak, ami a városokat megszemélyesíti, és életre kelti. Mindkét esetben mintha a kollektív tudattalan törne utat magának a felszín felé, és Carl Gustav Jung gondolata, hogy a tudatalatti olyan, akár a völgyek mélyén megbújó víz, párhuzamba állítható a vizes, mocsaras földből kiburjánzó városokkal. Belij gyakran alkalmaz műveiben archetipikus sémákat, mivel azok Jung szerint mágikus erejű hatással vannak a tudatalattira, s így aktivizálják annak működését, s úgy gondolom, ezt az eljárást Fuentesnél is megtaláljuk. Ha eltérő hatást is értek el a vizsgált szerzők, mindkettőjük regényéről elmondhatjuk, hogy a külső világot a tudatban elhelyezkedő világként ábrázolják, így minden szereplőnek önálló tudatot adnak, a szereplők élete, gondolkodása egyenlő az alkotással: Belij ezt nevezi „agyjátéknak” (SZILÁRD 2002. 82–83).

Emellett elemzésem során végig szereplőként tartottam számon a várost, ha nem is a megszokott értelemben vett cselekvő szereplőként. A *Pétervárb*an időről időre feldereng előttünk a baljós város képe, mint az önmagát teremtő tér:

„Messze-messze, szinte messzebb a kelleténél, ijedten lesüllyedtek és lelapultak a szigetek, és lelapultak az épületek; úgy rémlett – lesüllyed a víz is, és ebben a pillanatban rátódul: a mélység, a zöldes zagyvalék, e zöldes zagyvalék fölött pedig ott zörgött és remegett a Miklós-híd (BELIJ 1985. 22).

A bacilusoktól hemzsező zöldes, poshadt szín jellemzi a Névát, a város bronzszobrai is zöldesen foszforeszkálnak és vészjóslóan repül az égen egy foszforfolt. A város titokzatos, és valamire készül, amit az árnyék-lakók nem tudnak, vagy nem értenek: lehet ez a forradalom kitörése, a Bronzlovas megelevenedése, vagy a világ végét hirdető jóslat bekövetkezése is. Az elbeszélő mind a két regényben nagyon hasonlít a városra, és fontos kapcsolatban van vele. Létezésének konkrét bizonyítéka mindössze egyetlen alfejezet, „A mi szerepünk” (BELIJ 1985. 41–43). Mégis folyamatosan jelen van a szövegben az elbeszélő. Ezért írja Jagusztin László, hogy a „a külső rend mintegy metaszerkezet, látható jelenség-logikát ad a mű világának” és ebből a struktúrából következtethetünk arra, hogy ennek a teremtő narrátornak engedelmeskedik az egész mű (JAGUSZTIN 1989. 65). A narrátori tudat három főbb szereplőt közelebbről is bemutat: mintha bejárása lenne Apollon, Nyikolaj és Dudkin tudatába. Őket szeretném közelebbről is megvizsgálni ebben a fejezetben. Az előző fejezetben már röviden írtam a szereplők egy-egy tulajdonságáról, most a külső és belső jegyek kapcsolódásáról szeretnék írni, illetve arról, hogy a társadalomnak milyen „szeletét” jelképezi ez a három főbb szereplő.

Dudkin, a „párttag” a regényben a káosz megtestesítője. Kezében már az első megjelenésekor ott van a gyilkos batyu, a bomba. A hozzá kapcsolódó képek (bogarok, rágcslók, málladozó falak) mind negatív érzéseket keltenek az olvasóban: a raszkolnyikovi diák a várost belülről bomlasztó erő. Nem tud kiszabadulni a város árnyék-fogságából: ő az osztályok és rétegek között megrekedt áldozat.

Apollon Apollonovics, a szuperracionális, rideg apa figurája egyértelműen a régi korszakhoz és a hatalomhoz kapcsolódik. Szigorúságának és merevségének leírásához patetikus elemek is társulnak, s emiatt sosem vesszük igazán komolyan: valójában egy izgága, szórakozott öregúr. Ha Belij életrajzát olvassuk (ELSWORTH 1972.), akarva-akaratlanul összekapcsoljuk az idősebb Bugajevet és Apollon alakját: nem állítom, hogy teljes mértékben róla mintázta volna a *Pétervár* főszereplőjét, de tekinthetjük apja karikatúrájának is. Édesapja a moszkvai egyetem matematika professzora volt, akit a matematikán, a fizikán és a filozófián kívül nem igazán érdekelt más. Fiával nem igazán találta a közös hangot (az ifjabb Bugajev iskola helyett könyvtárakban bújt a többek között Ibsen, Dosztojevszkij és Hegel írásait), aztán később Borisz elvégezte a fizika-matematika szakot, és filozófiából doktorált. Pétervár és Apollon Apollonovics kapcsolata nagyon szoros: a város meghatározza Apollon karakterét, de egy belső Pétervár is egyben. A város is párhuzamosokkal megrajzolt, pontosra szabott konstrukció, Apollon is aprólékosan kigondolt alkotás – magát gondolja ki. Sőt, a regény fonálát követve azt mondhatjuk, az elbeszélő teremti a regényt: ebben az esetben Apollon is a gondolat gondolata lesz, ahogyan az ő gondolatai is gondolatokat ébresztenek, és házakat építenek:

„Apollon Apollonovics olyan volt, mint Zeus: így aztán alighogy megszületett fejéből Ismeretlen-Pallasz, máris előmászott egy másik, pontosan ugyanolyan Pallasz. Ez a Pallasz a szenátor háza volt.” (BELIJ 1985. 39).

Az ifjabb Ableuhov személyes ellentéte apjával sokkal mélyebb jelentést tartogat: mi, olvasók korszakváltás tanúi vagyunk. Nyikolajt a Jupiterrel azonosíthatjuk a bolygó-párhuzamok miatt, melyekről már korábban írtam. A steineri elmélet szerint az emberiség következő állomása a Jupiter korszaka lesz, aki a Szaturnusztól, Apollon Apollonovicstól veszi át a hatalmat.

Már a regény első fejezetében megérkezik a vörös dominó jelmez, s Nyikolaj alteregóként használja a titokzatos figurát, mellyel a detektívregények sejtelmes hangulatát idézi fel – mindaddig, amíg rá nem jövünk, hogy rajta kívül már mindenki tisztában van azzal,

ki is rejtőzik az álarc mögött. Mert Nyikolaj csak a lelki forradalom után, Egyiptomba utazását követően fedezheti fel valódi önmagát a maszk másik oldalán, addigra válik felnőtté. Folyamatosan kitérnek egymás elől Apollonnal, kezeiket tördelik, restelkednek a másik előtt – Nyikolaj csak a vörös dominó álarca mögül mer apja szemébe nézni. A görög álarcok és udvariasság mögötti feszültséget lángra lobbantja testeik érintkezése, mikor átadják egymásnak a ceruzát. Ez már a végső robbanás előszele. Folyamatosan cserélődő maszkjaik (mert hát nem csak a vörös dominó visel maszkot) használatában érezzük a kísérletet az átváltozásra, más kérdés, hogy a robbanás megváltoztatja próbálkozásait, és teljesen lerepíti róluk az álarcokat: így tudnak megnyugodni a viszonyok. A feszültség tetőpontján érkezik haza hosszú távollét után Anna Petrovna. A női szereplők szövegszinten nem bírnak túl nagy jelentőséggel, de mind az anya, mind a „kimonós hölgy” jelenlétének nagy szerepe van a főszereplők jellemvonásainak alakításában.

Az *Áttetsző tartomány* szereplőinek felosztásakor, mint korábban írom, több szakirodalommal is találkozunk, melyek a politikai hovatartozás, a szociális helyzet alapján alakítanak ki köztük csoportokat. Elemzésemben a kultúra ábrázolásának és szerepének vizsgálatát állítom a középpontba a város tükrében, és nem a történelmi, politikai és szociális tényezőkre helyezném a hangsúlyt (melyek természetesen szintén a kultúra részét képezik). Konceptióját tekintve az elemzésemet Mircea Eliade *A szent és a profán* című kötetében megfogalmazott gondolataira, illetve részben Mihail Bahtyin karneválméletére alapozom, amikor Fuentes regényének hőseit vizsgálom.

Eszerint három csoportra oszthatjuk az alakokat: az első csoportot mindössze egy személy alkotja, mégpedig Teódula asszony. Nagyon sejtelmes figuráról van szó. Ő képviseli a „szent” világot, lilán kidomboruló ereiben a „szent idő” lüktet, bár már elpárologóban van. Külséjéről Ixra látogatásakor megtudjuk, hogy már teljesen ősz, hosszú vörös ruhában van, egész testét ékszerek fedik – ennél többet az elbeszélő nem árul el, s egyébként a külső jegyek leírásában megfigyelhető az egész regény során, hogy nem ezekre helyezi a hangsúlyt (újból alátámasztást nyer a megállapítás, hogy típusokat tár az olvasó elé, nem

pedig önállóságukban fontos egyéneket). Mennyivel többet árulnak el róla a cselekedetei – lépésről lépésre építi, tárja fel magát előttünk Teódula –, megértésükhöz újból vissza kell térnünk a tér vizsgálatához. Teódula a földpadlóját söprögeti, mikor megérkezik hozzá Ixca Cienfuegos. Ekkor leteszi a seprűt a földre és így szól: „–Maradj nyugton, te föld, maradj csak vesztég.” (FUENTES 1980. 239–244). A föld motívuma rengeteg tartalmat köt össze: Mexikóváros szent földje, a föld, mely háza alatt családtagjainak csontjait rejt, az anyaság és a termékenység szimbóluma, maga az élet; ezen a földön Mexikóváros jelenleg olyan, mint egy gazrengeteg, mely megfojtja a szent föld hasonlóan szent teremtését. Aztán ott vannak a végtagjait is lehúzó, a kincset rejtő ékszerek: a mainstream kultúrából hasonlíthatjuk őket Voldemort horcruxiához, csak itt az ékszerek nem lélekdarabokat rejtenek, hanem az időt.

A rítusok, a beavatások az isteni rendhez való visszatérés ciklikus eseményei. Mexikóváros, ahogyan Szentpétervár is, a profán káoszban él: de a tűzvész, a robbanás olyan rítusok, melyek közelebb visznek a rendhez. A rendhez szükséges átalakulás, transzformáció Carlos Fuentes kedvelt témája, elég ha az *Aura*, vagy a *Vedlés* (*Cambio de Piel*) című legismertebb írásaira gondolunk. Teódula a rendhez akar visszatérni, mikor ajándékot kér Ixca-tól, tudniillik áldozat bemutatására kéri. Teódula a „fiesta” megelevenítője, a farkába harapó kígyó – az örök időhöz tartozó asszony. Egyedül azonban képtelen az örökkévaló világ kapujának megnyitására a geometriai térben (ELIADE 2014. 16).

A káosz, a profán világ töredezettségét folytatják a regényszerkezetek. S ott vannak az elbeszélőink is, akik akár testet öltve (Ixca), akár test nélküli tudatként (a *Pétervár* elbeszélője), átmenetet képeznek a két kategória között. Ixca Cienfuegos neve is mesztic név. Ő is a „nemlétből” támad elénk (ezért nem is tudjuk elhelyezni a szociális piramisban), és némán járja a várost, mindenről tud, mindenhol ott van. Bőre sötét, fényes, tekintete éles, van benne valami magasztos, leginkább a „Paradise in the tropics” (FUENTES 1980. 366–369) című fejezetben, mikor Norma szemén keresztül látjuk, amint a tengerben fürdőzik: mint egy azték „kő-sas és lég-kígyó” és ő „volt a város, a város hangjai, emlékei, zajai, előérzetei, a hatalmas és névtelen város...”, s még

folytatódik a gyönyörű leírás, mi mindenné szélesedett Ixca létezése, mire eljutott addig, hogy saját hangja lehetett. Kapocs-szerepéből eredően, mint már korábban írtam, valahogy mindig érezzük körülötte a halál sötét árnyékát, mely a legszebb képeket is elkomorítja.

Ixcaval folyamatosan ütközik a „profán világ”, szereplőink harmadik csoportja. Gladys García, a Pola család, az Ovando család, Federico Robles, Norma Larragoiti, csak hogy azokat említsük, akik a fejezetek címadói. Képtelenek a transzformációra, ugyanazokba a helyzetekbe kerülnek, mint a felmenőik, s nem tudják meghozni a szükséges áldozatot, hogy kiszakadjanak monotonitásukból és egoizmusukból, és visszatérjenek abba a kollektív végtelenségbe, amit Teódula képvisel. Félnek Ixca szótlanságától, ezért megelőzik a kérdéseket, s mentegőzve mesélnek életükről, gondolataikról, érzéseikről. Ixca, a fenséges jaguár, belőlük táplálkozik. Képtelenségük a szabadulásra Gladysben testesül meg. A regény nyitó- és zárójelenetében a prostituált Gladys rágyújt az utolsó cigarettára a Nonoalco-hídon, és ahogy egyre magasabbra emelkedünk a város, a városok fölé, elhalkulnak a történetek, a segélykiáltások, hogy „itt vagyunk, ez jutott nekünk”, s akár megint elkezdődhetne egy régi történet új köntösben.

5. Konklúzió

Nehéz lenne egyetlen konkrét gondolatot megfogalmazni az elemzés kapcsán. Nem is döntő igazságot kerestem a kutatásom során. Azért választottam a városábrázolás témáját, mert annyira sokszínű és összetett terület, hogy lehetetlen keretek közé szorítani: mert a város annyira él, hogy folyamatosan túlnő még saját magán is, mi történne hát a ráerőszakolt keretekkel?

A növény-hasonlatokat, melyeket elemzésem során is használok, a föld motívum megkülönböztetett szerepére vezetem vissza. A városok a földből nőnek ki – a halottakat a föld alá temetjük; a robba-

nás a földre taszít minden közelben lévő, földig rombol – és csak ebből a földig rombolt állapotból lehet újra nekikezdeni az építésnek, az alvilág és az istenek hajléka közötti köztes területen.

Az identitás meghatározása mindkét regény esetében egy *másikkal szemben történik*, ami egyrészt erősíti az öntudatot, másrészt úgy gondolom, magában hordoz egyfajta agressziót, ami az elemzett alkotásokban pusztító erővel sodorja el a szereplőket és az olvasót, és a zárójelenetek kilátástalansága egyértelműen elveti az efféle „megoldások” hosszú távú hatékonyságát. Másrészt a város, mint élettér, a huszadik században alapvető jelentőségű alkotások közkedvelt témája: a műalkotás során megalkotott város nem egyszerűen „alkotás”, hanem „önalkotás” is. Ennek tudatában immár máshogy tekinthetünk Jorge Luis Borges *Buenos Airesére*, James Joyce *Dublinjára*, Nabokov *Berlinjére* vagy a mottót adó Orhan Pamuk *Isztambuljára*. S az univerzalitás tükrében adom elemzésem mottóját Pamuk *Isztambul* című könyvéből – ugyanis az elemző nem kizárólag Mexikóvárosra és Szentpétervárra szegezi tekintetét. A mítoszokból, ígéretekből, sorsokból, épületekből, árnyakból, emlékekből szőtt hálót értelmeztem kultúrának, amit mindannyian magunkban hordozunk, amiből – rosszabb esetben – elvehetünk, s hozzátehetünk, és mindannyian új és új értelmezéseket adunk neki: így teremtünk mindannyian új tereket, így hoznak a növényyszerű városok új terméseket.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Gyöngyösi Mária és Dr. Menczel Gabriella (ELTE-BTK)

Bibliográfia

- BELIJ, A. 1985: *Pétervár*. Európa Kiadó, Budapest.
- BOREL, J.-P. – ROSSEL, P. 1981: *La narrativa más transparente*. Culture Hispanica, Madrid.
- ELIADE, M. 2014: *A szent és a profán*. Helikon Kiadó, Budapest.
- ELSWORTH, J. D. 1972: *Andrey Bely*. Bradda Books, Hertfordshire.
- FUENTES, C. 1980: *Áttetsző tartomány*. Európa Kiadó, Budapest.
- FUENTES, C. 1997: *El espejo enterrado*. Taurus, Madrid.
- JAGUSZTIN László 1989: A. Belij: Pétervár (Az orosz tudat regénye). *Filológiai Közöny* 1. 63–77.
- KOSAKOWSKA, E. 2013: *On the Crossroads of Science, Philosophy, and Literature: Andrey Bely's Petersburg*. Degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University.
- LEHAN, R. 1998: *The city in literature: an intellectual and cultural history*. University of California Press, California.
- MANZO-ROBLEDÓ, F. 2003: La segmentación de los grupos sociales en el espacio urbano: La región más transparente (1958) de Carlos Fuentes y Las reinas de Polanco de Guadalupe Loaeza (1988). *Espéculo: Revista de Estudios Literarios*, 23. Mar.-June.
- N. KOVÁCS Tímea 2007: *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- ORBÁN Jolán 2005: A város mint emlékezet és ígélet – Prága, Párizs, New York // N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Kijárat, Budapest, 48–49.
- SZILÁRD Léna 2002: *Andrej Belij és az orosz szimbolista regény poétikája*. Széphegység Könyvműhely, Budapest.
- TOPOROV, V. N. 2003: Pétervár és a pétervári szöveg az orosz irodalomban. Bevezetés. // NAGY István (szerk.): *Történelem és mítosz. Szentpétervár 300 éve*. Argumentum Kiadó, Budapest, 317–337.
- VILLEGAS, D. C. 2002: A mexikói forradalom // SCHOLZ László (szerk.): *Mexikó rövid története*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 103–109.

A törött tárgyak mint a töredezett múlt relikviái? –
Az emlékezés módozatai Konsztantyin Vaginov
Harpagoniáda című regényében

Konsztantyin Vaginov 1933-ban fejezte be utolsó, *Harpagoniáda* című regényét. Az elkészült művet azonban nem adta ki, hanem Nyikolaj Tyihonov tanácsára elkezdte átdolgozni, kiegészítve a mindennapi élet részletesebb ábrázolásával (kocsmajelenetek, beszélgetések, anekdoták), de munkáját 1934 áprilisában bekövetkező halála miatt nem tudta befejezni. Így hátramaradt egy kezdetben befejezett regény, amely a kiegészítések révén örökre lezáratlanná vált (ВАГИНОВ 1991. 579). És habár az utólag megírt fejezeteknek megvan a helyük – Vaginov jelezte, melyiket hova szánja –, mégis mintha kevésbé lennének „beledolgozva” a regénybe, mintha kevésbé koherens részeit alkotnák annak. Ebből kiindulva elemzésem tárgya elsősorban a befejezettnek tekinthető első változat lesz, ám szem előtt tartom az utólag megírt kiegészítéseket is.

A címadás Molière *Fösvényét* idézi: Harpagon alakja a regény egyik főszereplőjéhez, Zsulonbinhoz köthető – a két alak között alapvető

vonásuk: a fukarság, fösvenység teremt kapcsolatot. Zsulonbin elhatárolódik attól, hogy fösvenynek tekintse (illetve tekintse saját magát), mivel nem valódi értékkel bíró tárgyakat gyűjt, sőt még arra is hajlandó, hogy másnak is megmutassa „vagyonát”, ellentétben Harpagonnal, aki pénzt gyűjt, s mindenki elől rejtegeti felhalmozott kincseit. Vaginov a következőt írja egy Mihail Kozakovhoz szóló levelében: „Jelen körülmények között lehetetlen a kapitalista felhalmozás – de megjelenik Zsulonbin, a sajátos kapitalista és kizsákmányoló, aki azonban a valódi kizsákmányolónak csupán árnyéka.” (ВАГИНОВ 1991. 511). Ebből is kitűnik, hogy hőse miben és miért különbözik egy „hagyományos” fösvenytől – olyan korban él, ami az értékek mohó gyűjtésének nem enged teret. E külsődleges ellentétén túl azonban alapvető hasonlóság fedezhető fel Harpagon és Zsulonbin alakja között: amellett, hogy elvakult, megszállott gyűjtő mindkettő, még mélyebb kapcsolatot teremt köztük az, hogy tárgyként látják, érzékelik és kezelik a világot, legintimebb emberi kapcsolataikat is beleértve (család, barátok). Azonban míg Molière-nél az emberek és tárgyak viszonyának felcserélése a humor forrásává válik, majd végül tisztázódik a félreértés,¹ addig Zsulonbin esetében már teljes a környező világ (benne az emberek) eltárgyasítása, ami pedig egy másik irodalmi alkotást: Puskin *Fukar lovagját* is bevonja Vaginov regényének előszövegei körébe. Ahogyan Jurij Lotman is megállapítja, Puskin poémájában a tárgyak gyakorlatilag kiszorítják magát az embert – a halott, mesterségesen előállított, pótolható dolgoknak lesz értékük, míg ami élő, természetes, emberi, az értéktelenné válik; az emberi kapcsolatok széthullanak, s ezek helyét a dolgok foglalják el (LOTMAN 2002. 65–66).

Zsulonbin neve jellemének egy másik fontos vonására utal: a szélhámós, csirkefogó jelentésű „zsulik” szóra vezethető vissza: a rendszerező félrevezet, becsap bárkit gyűjteménye bővítésének érdekében.

¹ L.: Harpagon és Valér párbeszéde, ahol az előbbi a kincses ládájáról, míg utóbbi a szerelméről, Harpagon lányáról, Elizről beszél, s Harpagon, habár furcsállja, hogy Valér emberi tulajdonságokkal ruházza fel a ládát, mégsem tartja ezt teljesen lehetetlennek és elfogadhatatlannak. E félreértés szüli a helyzetkomikumot, de végül kiderül, hogy ki mire, illetve kire gondol valójában.

Zsulonbin szenvedélyesen gyűjt minden apróságot, hogy utána katalogizálhassa, egy csak általa ismert rendszerbe foglalhassa a tárgyakat. Érdemes azonban megnézni, hogy miből is áll a kollekciója: levágott körmök, szúvas fogak, letaposott cipősarkak, sérült gombok, törött szárnyú lepkék, csikkek, szilánkok stb. képezik az alapját – ahogyan Zsulonbin fogalmaz: a romlás mintapéldányai; hisz őt a törött tárgyak jobban érdeklik, mint az épek. Olybá tűnik, hogy Zsulonbin nem elégszik meg a „puszta” gyűjtéssel: kezében minden, ami egész, törött darabbá, mintegy holtta válik, és elveszíti azt a belső jelentését, értelmét, amely a koherencia és a teljesség alapvető feltétele. A rendszerező kasztrálja a lelkét az osztályozás nagy ügye érdekében, azonban ugyanezt teszi a tárgyakkal s a környezetével is.

Azt állítja, hogy „az osztályozás a legmagasabb rendű alkotómunka, tulajdonképpen a világ formába öntése; osztályozás nélkül a valóság semmiféle megértéséről nem beszélhetnénk” (VAGINOV 1994. 213) – ám semmiféle világ nem rajzolódik ki előtte, a valóság nem összeáll, hanem darabokra hullik, s a rendszerezés – tehát a darabokra szelés – a szemében megelőzi az organikus, egységes, egész világ képét. Ezt tükrözi lányához, Iraidához való viszonya, akit gyakorlatilag dobozokba gyűjt – az egyikbe a haja, a másikba a foga, a harmadikba a körme kerül; egészében a gyermek nem létezik, nem is létezhet apja számára. Hasonlóan jár el a gyűjteményében lévő (másoktól lopott) levelekkel is: összeszámolja, hány magánhangzót, mássalhangzót, főnevet, írásjelet stb. tartalmaz az írás, oly módon, hogy a levél tartalma, értelme el sem jut a tudatáig, még akkor sem, amikor olyan súlyos dologról van szó, mint két katona szolgálat közbeni halála. Zsulonbin mintha az értelem- és jelentésképzéssel ellentétes úton haladna: lebontja a világ jelentését, deszemiotizál mindent a környezetében, gyakorlatilag élet és halál kategóriái is megszűnnek számára.

Meggyőződése az is, hogy osztályozás nélkül nem létezne emlékezet, ami talán minden elképzelése közül a legtorzabbként tűnik fel, hisz sajátos klasszifikációs felfogásában már gyakorlatilag mindent megfosztott jelentésétől, ám a kiüresedett tárgyakra való emlékezés lehetetlen, ellentmond mind a személyes, mind a kollektív emlékezés

természetének. „Számomra a régi limlom nem él, én csak rendszerezem őket, számomra a tárgyaknak nincs semmi belső tartalmuk, csak a rendszerezésük érdekel.” (VAGINOV 1994. 257). Jurij Lotman hangsúlyozza, hogy „az emberi életvilág akkor válhat kulturális faktorrá, ha szemiotizálódik” (LOTMAN 2002. 99), tehát jelentéssel bírónak válik; s ehhez csatlakozva később Jan Assmann is így fogalmaz: „csak a jelentőségteljes múlta emlékezünk, és csak az emlékezetben tartott múlt telik el jelentőséggel; az emlékezés a jelentéssel való felruházás, a szemiotizálás aktusa.” (ASSMANN 2013. 78). Zsulonbin gyűjteménye halott, jelentés- és jelentőségnélküli, kiüresített tárgyak halmaza – olyan tárgyaké, melyek kapcsolódások és konnotáció híján nem válhatnak sem emlékké, sem az emlékezet részévé.

A rendszerező alakja Harpagon mellett még a *Holt lelkek* egyik szereplőjét, Pljuskin is megidézi, elsősorban a kacatok, használhatatlan tárgyak felhalmozásának kapcsán; Pljuskin szobájának leírása akár Zsulonbin lakhelyére és gyűjteményére is vonatkozhatna: „Az egyik asztalon még egy törött szék is állt, mellette pedig egy óra, amelynek mozdulatlan ingájához egy pók már hozzáerősítette hálóját. Az íróasztalon [...] mindenféle apróság hevert: parányi betűkkel teleírt halom papiros, rajta egy megzöldült, tojás formájú márványnehezék, tetején apró tojással, mellette valami bőrkötésű, vörös szélű régi könyv; teljesen összeszáradt, diónál nem nagyobb citrom; egy karosszék letört karja; likőröspohárka, benne valami folyadék és három légy, rajta egy levél; egy darabka pecsétviasz; egy valahol felszedett rongydarabka; két betintázott lúdtoll, kiaszottak, mintha hektikásak volnának; egy teljesen megsárgult fogpiszkáló, gazdája talán még a franciák moszkvai betörése előtt tisztíttatta vele a fogát. [...] A szoba sarkában a földön egy halom közönségesebb holmi hevert, amely nem volt méltó arra, hogy az asztalon kapjon helyet. Leginkább szembetűnt, mert kilátzott a többi lom közül, egy falapát letört darabja és egy ócska csizmatalp.” (GOGOL 1977. 110–111). Az azonnal szembetűnő hasonlóság mellett azonban mélyebb szálak is összefűzik Gogol és Vaginov hőseit: Vlagyimir Toporov *A tárgyak antropocentrikus perspektívában – Pljuskin apológiája* című tanulmányában elemzi mind e gyűjtemény

funkcióját, mind pedig Pljuskin fösvenységét. A tárgyak kapcsán egyrészt azok töredékes, elhasznált voltát és véletlenszerű felhalmozását próbálja magyarázni, s benne az ember eltárgyasodását, elszellemtelenedését látja (amennyiben a tárgy mindig visszaül tulajdonosára), másrészt azonban kitágítja ezt az értelmezési horizontot, s rávilágít, hogy e tárgyak a személyes, pljuskini múlt jeleiként, maradványaiként is interpretálhatók (ТОПОРОВ 1995. 60). Ezt követően Pljuskinnak a világirodalom többi fösvénye között elfoglalt helyét, betöltött szerepét írja le, s rámutat arra, hogy e gogoli alak eltér mind Shakespeare (Shylock), mind Molière (Harpagon), mind Puskin (Fukar lovag) fukar szereplőjétől, mégpedig abból a szempontból, hogy Pljuskin nem az értékes, gazdagságot és jólétet biztosító, vagyont növelő tárgyakat gyűjti; ebből kifolyólag lesz Toporov elemzésének egyik fontos kérdése Pljuskin és a tárgyak viszonya (ТОПОРОВ 1995. 65). E két mozzanat, tehát a tárgyak mint az emlékezet hordozói, valamint a fösvenység átértelmezése, kérdése is visszhangra, folytatásra talál Vaginov művében; abban az abszurdnak tekinthető kozmoszban, ami a regény terét képezi.

Felfedezhető még egy intertextuális utalás: a mindent dobozokba, skatulyákba, fiókokba záró holland tanár Csehov *Tokba bújt emberének* alakját idézi. Zsulonbin szobája szokatlanul *keskeny*, ágya *szorosan* a fal mellé van tolva, az ablaknál dobozok, ládák, rekeszek állnak, s Zsulonbin célja az, hogy mindennek megtalálja a maga skatulyáját. „Minden ember akaratan kívül is mindent skatulyákba rak. Én viszont ezt tudatosan csinálom.” (VAGINOV 1994. 213). Itt a kategorizálás, beszűkítés, keretbefoglalás (és keretbezárás) már mint életcél, mint legszentebb feladat jelenik meg. A Zsulonbin szobájában lévő állapotok a rendszerező tudatában és felfogásában rejlő fojtogató beszűkültség projekciójaként is értelmezhetők. A szobában állandó bűz terjeng, bármilyen tárgy kerül ide, egy idő után rá nem jellemző szagot kezd el árasztani, a virágok is szokatlanul gyorsan elhervadnak. Minden elveszti sajátos, lényegi vonását – ettől foszt meg mindent és mindenkit a rendszerező. Ilyen körülmények között az élet, de még annak emlékezete is ellehetetlenül. Itt merül fel a kérdés: Zsulonbin alakja valóban csak egy személyiségtípus megtestesítője-e, vagy talán több annál – magának a kornak az allegóriája?

A regény másik jelentős szála Lokonovhoz kapcsolódik, akiről a szerző a már említett levélben így nyilatkozik: „E hősöm érzi, ahogy fokozatosan egy múzeum kiállítási darabjává válik, érzi, hogyan hervad el szíve és ő maga.” (ВАГИНОВ 1991. 511). Ha Zsulonbint a gyűjtési mánia, a megszállottság jellemzi, akkor Lokonov gondolkodását és tetteit az élet értelmének kétségbeesett keresése,² valamint az öregedés félelme határozza meg. Lokonov 35 éves, neve a „lokon” – hajfűrt, hajtincs jelentésű szóra vezethető vissza, ami szintén mutatja a férfit gyötörő egyik problémát, hisz Lokonov, fiatal kora ellenére, teljesen kopasz.

Lokonovot gyöttri az, hogy nem találja helyét a világban, és a világ helyét önmagában. Nem is vállalja a szembenézést sem a világgal, sem saját magával, inkább az álmok világába menekül, majd miután képtelenné válik az álomlátásra, elkezdi mások álmait vásárolni. Ez a vonása a *Nyevszkij Prospekt* főszereplőjét, Piszzkarevet idézi, aki szintén az álmokba menekül a valóság elől, s ahogy Gogol művében megkérdőjeleződik, hogy a valóság mennyiben valós, esetenként Lokonov valósága is igen látomásos, ingatag. Piszzkarevet cserbenhagyja az álomlátás képessége, ahogyan Lokonovot is, ám míg Piszzkarev ópiumhoz folyamodik a további álmodás érdekében, addig Lokonov számára az idegen álmok vásárlása válik „ópiummá” egy darabig – „nekem, aki nem vagyok erre a világra való és tapasztalom a világ szörnyűségét, muszáj, hogy legyenek álmaim” (VAGINOV 1994. 187).³

² Nem véletlen, hogy az első fejezet, melyben feltűnik Lokonov, a következő címet viseli: *Aki a fülemüle énekét keresi*. A fülemüle szimbolikája összetett, s értelmezésének több aspektusa is köthető a regény szereplőjéhez. A fülemüle a boldogság, öröm, sőt a szerelem megtestesítője is lehet, így érthető, miért ennek a madárnak a keresése szerepel a fejezet címében, majd a későbbiekben is. Keresztény felfogás szerint a paradicsomi állapotok utáni vágyódást, siránkozást is jelentheti az éneke, míg a néphit a purgatóriumban vergődő lelkek kiáltásaként értelmezte a fülemüle dalát – ilyen szempontból maga Lokonov is ilyen köztes helyzetben van, s nem tudja, hogy megváltás vagy kárhozat vár rá. A néphit szerinti másik olvasatban pedig a fülemüle dala az ember közeli haláláról ad hírt, ami Lokonov tekintetében szintén releváns. Az antik gyógyászatban pedig álmatlanság ellen használták a fülemüle húsát, ami ismételtelen egy Lokonovot érintő probléma. Forrás: <http://www.symbolarium.ru/index.php/Соловей>

³ Érdekes, hogy később maga Lokonov is megemlékezik Gogol elbeszéléséről: „Ez itt (egy német az utcán – S. H. A.), aki hajbókolt a kutyanak, inkább emlékeztette a

Lokonovból környezete inkább kétségeket vált ki, semmint bármilyen biztos pontot, bizonyosságot jelentene a számára; megkérdőjelezi a valóság „valódiságát”, igaz voltát is: „Lokonov úgy mérte végig a társaságot, mint aki hallucinál. [...] Mintha a díványon mellette ülő lány teremtését nem végezték volna be, s még hiányzik belőle valami. Olyan érzése támadt, hogy a társaság egészéből is hiányzik valami, valahogy idegennek tetszett. Úgy érezte, mintha csak formával bíró, síkban kiterített alakokból álló, lélektelen társaságban ülne.” (VAGINOV 1994. 164). Valamiféle befejezetlenség, éretlenség magára Lokonovra is jellemző – ahogyan Anfertyev megjegyzi: „mit lehet tenni, az ifjúkor véget ért, de a férfikor nem érkezett el” (VAGINOV 1994. 225) –, az anyjával él, sohasem dolgozott, sosem volt szerelmes. Épp az utóbbi lesz az, ami némileg felélénkíti életét, s arra sarkallja, hogy próbáljon meg változni és változtatni, ám e kísérlet a harmincöt évnyi ernyedtség után mintegy a kezdetektől fogva kudarcra van ítélve. Először is elköltözik otthonról, s e rituális helyváltoztatás együtt jár mindannak a felszámolásával, ami *régi*, ami már *elmúlt*. Megszabadul eddig vásárolt tárgyaitól, bútoraitól, könyveitől, mert azt érzi, hogy lélektelenné váltak számára, csak élettelenül hevernek körülötte. Minden a múltjára és életkorára emlékezteti – amire semmi szín alatt sem akar gondolni. Ez szintén rituális mozzanat: megszabadulni a tárgyaktól, amik valami kellemetlennek az emlékét hordozzák, s ennek segítségével megpróbálni felejtetni; ám hiábavalónak tűnik minden fáradozás – az új környezetbe ugyanaz a régi Lokonov költözik be, hisz a tárgyak emlékezete csak egyik komponense az emlékezésnek (avagy a felejtésnek). Élete tartalmatlanságának tudata egészen az öngyilkosság gondolatáig kergeti, ám erre végül nem tudja elszánni magát – Lokonov a legapróbb problémákban is döntésképtelennek mutatkozik, s úgy tűnik, élet-halál kérdése kapcsán még kevésbé léphet, választhat és válaszolhat bizonyossággal és teljes meggyőződéssel. Habár úgy tűnik, hogy az öngyilkos gondolaton túllépve ismét visszatér az életbe, megifodik – fodrászhoz megy,

Schiller nevű németre a Nyevszkij Prospektből, mintsem valódi személyre.” (VAGINOV 1994. 234) – s az idézetből megint kitűnik a hús-vér figurák valószerűtlen volta is – legalábbis ahogyan Lokonov szemében megjelennek az emberek, és maga a világ is.

vendégségbe hívja „elképzelt menyasszonyát”, Juliját –, a nap végére mégis ugyanahhoz az elgondoláshoz és élete szomorú tapasztalatához tér vissza: magányosságához és az öregségtől való félelméhez. Hisz a fiatal lány látogatása után csalódottan tapasztalja, hogy hiába Julija szimpátiája és érdeklődése, neki végső soron nincsenek szavai ehhez a fiatal teremteshez. Az emberek közötti kommunikáció, pontosabban annak hiánya Vaginov műveiben visszatérő probléma; a hősök nem tudják leküzdeni a köztük lévő distanciát, mert nem tudnak, nem mernek beszélgetést kezdeményezni a másikkal, ám ehhez az is hozzájárul, hogy nem találnak értő beszédpartnert.

Lokonov tehetetlenségének oka azonban túllép a személyes kereteken, s némileg egy sorba állítja őt a többi emberrel, akiket mint papírmasé-figurákat érzékel maga körül; ugyanis a férfi egy kép részének érzi magát, melybe nem a saját akaratából festették bele, s amiből nem tud kilépni. „E kép a hétköznapi bizonyos körülményei következtében jött létre, melyeket a XX. század első negyedének politikai helyzete határozott meg” (VAGINOV 1994. 234) – s Lokonov számára valódi gyötrelmet jelent az, hogy ebben a korban kell élnie. Személyiségében az öregedéstől való félelem dominál, ugyanakkor a történelem, a kor tapasztalata is kiolvasható belőle – a koré, melyben nehéz kiigazodni és értelmet adni az emberi létezésnek. A regényben előrehaladva mintha Lokonov fejében is átvenné a vezető szerepet az ez irányú gondolkodás; mivel magánéletében nem találja a kiutat, elkezd a kollektív kérdésekkel foglalkozni: a korral, amelyben él, s amelyről eddig kevésbé vett tudomást – ettől remélve választ a saját életével és személyes boldogságával kapcsolatos kérdésekre, kétségekre. Arra az elhatározásra jut (kétségbeesetten), hogy összegyűjti az új élet ünnepeit, hátha így megláthatja az élet derűs arcát. Nem véletlen, hogy pont az ünnepekre esik a választása, amit ő maga is megindokol: „A nép ünnepei, életének poézise szoros kapcsolatban van a családi élet mindennapjaival és erkölcsével, a nép múltjával és jelenével.” (VAGINOV 1994. 238).⁴

⁴ E választás egybecseng Assmann meglátásával is, aki az ünnepet mint az identitást meghatározó közös tudáskészletet értelmezi; olvasatában az ünnep nem más, mint „ceremoniális kommunikációban közvetített kulturális emlékezet.” (ASSMANN 2013. 146)

Pontosan ezek azok a problémák, melyek nyomasztják az olyan korban élő embert, mely kornak az arculatát önkényesen, „felülről irányítva”, politikai eszközökkel alakították ki, illetve át; mely korban elszakadni látszanak a kapcsok múlt és jelen között, mivel nem szervesen kapcsolódik egyik a másikhoz, nem organikusan következik egyik a másiktól.⁵ A kultúra egyik legfontosabb funkciója, szerepe a folytonosság és az identitás biztosítása; az önazonosság emlékezőképesség és emlékezés dolga, ám ha a múlttal való kapcsolatot megszakítják, ezzel lehetlenné téve az emlékezést, az azt eredményezi, hogy az ember elveszíti a saját létébe, hovatartozásába és értelmébe vetett hitet.⁶ A Lokonov által képviselt típus sem az intim kapcsolatokban, a magánéletében, sem pedig a népben mint kollektívában nem találja a helyét, nem tud tájékozódni az újonnan létrehozott koordináták között.

Lokonov mind a belső, az egyént összetartó, mind a csoportot egy-ségbe szervező erőt hiányolja; mintha minden széttartana. Egyik legkomorabb töprengésében szintén ez a dilemma fejeződik ki: „Mindannyian szétszéledtünk a tarlón, és szedegetjük az elhullott kalászkodat. Azt hisszük, jó dolgot cselekszünk, de közben az új magvetők már új földön dolgoznak, előkészítve az új aratást és az új elvek diadalát.” (VAGINOV 1994. 258). Ez a regény egyik alaptételének, összegző kijelentésének is tekinthető. Összefoglalja a szereplők és tevékenységük lényegét, akik egy lecsupaszított föld elhullott (hulladék, szemét) maradványait gyűjtik (vö. üres cukros és szappanos papírok, törött apróságok), próbálják rekonstruálni a múltat és megkonstruálni a jelent, de míg ezzel foglalatostkodnak, tovább múlik az idő fölöttük, nem tudnak lépést tartani vele, s az apró dolgok elvonják a figyelmüket a valóban jelentős történeésekről (akár saját életükről is).

⁵ Vö.: Bergyajev a következő mondatokkal kezdi *Az orosz forradalom démonai* c. írását: „Szörnyű katasztrófa történt Oroszországgal: mélységes-mély, sötét szakadékba zuhant. Mintha a hatalmas és egységes Oroszország nem is létezett volna a valóságban, csak képzeletünkben, s *mintha múltunknak semmi köze sem lenne jelenünkhöz*. (Kiemelés tőlem – S. H. A.) Néhány hónap alatt az orosz ember arca a felismerhetetlenségig megváltozott.” (BERGYAJEV 1990. 267).

⁶ Lásd még: „A társadalmaknak elsősorban önmeghatározás végett van szükségük a múltra.” (ASSMANN 2013. 135).

A regény harmadik szála Anfertyevhez, a „megvesszőzött emberhez” fűződik. A már idézett levélben Vaginov így ír erről a hőséről: „Korunkban épp elég olyan ember él, akit az osztályharcok képviselői szimbolikus értelemben megvesszőztek. Az ilyen emberek cinikussá válnak. [...] úgy gondolom, méltók az együttérzésre.” (ВАГИНОВ 1991. 511). Anfertyev feketehajú, barna bőrű, kancsal, cigány kinézetű kereskedő: gyerekrajzokat, káromkodásokat, utcai dalokat, álmokat vásárol fel és árul – ez utóbbi portéka révén van kapcsolatban Lokonovval. Anfertyev munkájának lényege párhuzamba állítható a *Holt lelkek* azon jelenetével, melyben Csicsikov és Szobakevics üzletet kötnek. Csicsikov kérdése így hangzik: „A szóban forgó dolog (ti. a holt lelkek – S. H. A.) pedig egyszerűen semmiség. Mi értéke van annak? Kinek kell az?” Erre Szobakevics pedig a következőképpen válaszol: „De hiszen ön is meg akarja venni, tehát van, akinek kell.” (GOGOL 1977. 100). Mindebben megjelennek egyrészt Anfertyev kereskedői tevékenységről alkotott nézetei (ha van vevő, bármit el lehet adni), másrészt a tárgyi, materiális dolgok ellenében a megfoghatatlan, az immanens világban (már) nem létező dolgokkal való üzérkedés is (álmok, emlékek). Csicsikov kérdését azonban akár a Vaginov regényében zajló, feleslegesnek tűnő gyűjtőtevékenységre is vonatkoztathatnánk: mi értéke van a kiürült cukorkás papíroknak, gyufás dobozoknak, elszáradt csokroknak, körmöknek stb., kinek kellene ezek – s ezen továbblépve: miért, mi célból zajlik ez a gyűjtés.

Anfertyev sokat gondol múltjára, visszaemlékezéseiben a gyermek-kora, szülei, régi háza képe váltakozik a háború jeleneteivel: vörösök, fehérek, fogság, megvesszőzésének pillanata, melyek közül utóbbira mint rémdrámára emlékezik, mely felforgatta még kialakulatlan lényét. A szegény eltorzította gondolkodását, gyűlöletet ébresztett benne a világgal szemben – azt az érzést hagyva benne, hogy már sosem lesz ép a lelke, s olyan szabad életet él, melyben egy csepp szabadság sincs. Habár a többi szereplőhöz képest talán benne maradt meg a legtöbb emberi érzés, a legtöbb figyelem és érzékenység mások és a környezete iránt, jól látható, hogy ő is csak árnyéka, torz maradványa egy teljes embernek, egy organikus egésznek. Nézetei pesszi-

mizmust, cinizmust sugároznak – olyan meggyőződések ezek, melyekben hitnek, a jelenlegi életbe vetett reménynek nyoma sincs. Az erény Anfertyev számára üres fogalom, a szerelem póre fiziológia, a gyerek – ravasz számítás, hogy az ember megörökítse magát, az állam erőszak-szervezet, a pénz – mítosz.⁷ Ugyanakkor Anfertyev mégis őriz valamilyen ábrándot, elképzelést a szépségről, ami az „intelligibilis Itáliában” koncentrálódik: elvágódik oda, „a nem fizikai égbolt alá, ahol a nap fizikai és nem fizikai értelemben is süt” – a mostani életének sötétjében fényre vágyik. Ezt a képet Lokonovval osztja meg, aki – legalábbis gondolatainak, vágyainak – hasonmását véli felfedezni Anfertyevben. A kereskedő próbálja kimozdítani apátiájából a férfit; segítő szándék vezérli, ám, hogy magán, vagy a másikon akar jobban segíteni, nehéz eldönteni. Alkoholmámoros sétájukon Anfertyev arra biztatja Lokonovot, hogy járják be a környéket, mert mint kiderül, Lokonov nincs tisztában azzal, milyen új épületek, változások veszik körül. Meg akarják hallgatni az új házak zenéjét – üvegből, vasból, betonból készült sokemeletes épületek ezek, mindenhol ugyanolyanok és egyre több, mintegy a falanszterszerű jövőt előlegezik. Az egyik gyár kapcsán kiderül, hogy Lokonov valóban semmit sem tud az őt körülvevő világról, holott a gyár, amit néznek, nemrég kitüntetést kapott az ötéves terv négy év alatti teljesítéséért, s képe rákerült egy cukros papírra. Anfertyev mindezt Toropulótól tudja.

Anfertyev kiemelkedő helyet foglal el a szereplők sorában: gyakorlatilag ő jelenti, ő biztosítja az összeköttetést az egyes hősök között. A legszorosabb kapcsolat a mű három vezérszála között fedezhető fel – és ez a viszony a végkifejletben is jelentős, de emellett fontos szerepet játszik Toropulo alakja is, akit szintén Anfertyev talál meg és ismertet össze a többiekkel. Már a regény elején szóba kerül egy titokzatos társaság, amely az apróságok gyűjtésével foglalkozik. Zsulonbin és Anfertyev

⁷ Vö. Bakunyin következő gondolataival: „az emberi szolgaság gátat szab a szabadságnak, vagy – és a kettő ugyanaz – az emberi bestialitás tagadja emberi mivoltomat, mivel csak akkor lehetek szabad, ha szabadságomat, de nevezhetjük akár emberi méltóságnak is, *ha tehát emberi méltóságomat* [...] minden ember szabad tudatában egyenlő mértékben tükröződván, általános elismerés erősíti meg.” (BAKUNYIN 2006. 155).

is a nyomára akar bukkanni, ami a kereskedőnek egy véletlen folytán sikerül: meglátogatja gyermekkora helyszínét, egy elfeledett utcában álló zöld házat, s kiderül, hogy régi lakásában van e titkos társaság székhelye.⁸ Vaginov előző regénye, a *Bambociada* (1931) ismeretében azonban a mérnök Toropulo, sőt maga a társaság sem ismeretlen, hisz ezen mű középpontjában Toropulo áll (Vaginov először az *Elbeszélés egy jó és nevetséges mérnökről* címet adta a regénynek).

Már a *Bambociádában* kiderül, hogy Toropulo szenvedélye a konyhaművészet, ennek köszönhetően ismeri a történelmet és a földrajzot, és ez készteti arra is, hogy megtanuljon idegen nyelveken, legalább olvasni. Toropulo gyűjti a cukorkás papírokat; ahogy ő fogalmaz, meg akarja menteni a feledéstől az életnek ezt az érdekes oldalát, hisz ezek a papírok másként nyomtalanul eltűnnének. Az egykori fizikaprofesszorral, Punseviccsel – aki szintén feltűnik a *Harpagoniádában* – megalapítják a változó világ apróságait gyűjtők társaságát, melynek létrejöttét az motiválja, hogy az élet a szemük előtt változik meg, s ezt szeretnék nyomon követni, valamint rögzíteni (sajátos módon és kérdéses módszerekkel). A későbbiekben Toropulo és Punsevics egy kiállítást terveznek, valamint az apróságok múzeumának megszervezését. Megismerkedhetünk a mérnök albumával is, ami a különböző évek cukros papírjainak tematikus gyűjteménye, melynek segítségével próbálja tetten érni a világban végbemenő változásokat az alapján, hogy mikor milyen tematikájú papírok voltak gyakoribbak. Ez a titkos társaság a *Harpagoniádában* tovább folytatja működését. A mérnököt továbbra is az ételek érdeklik, s továbbra is gyűjti a karamellás papírokat, tevékenységének egyik célja pedig az, hogy a proletariátus pszichológiáját tanulmányozza. Amikor Anfertyev rátalál a társaságra, s bevezetik Toropulo szobájába, a kereskedő kételkedik mind a helyiség, mind pedig a mérnök valóságában, tulajdonképpeni létezésében; minden különös módon irreálisnak tetszik neki, illuzórikusnak, jelenésszerűnek tűnik fel a szemében. E jelenetben egyrészt megint előkerül a valóság „valódiságának” problémája, másrészt e társaság irreális, abszurd volta is kidomborodik.

⁸ Akaratlanul Lokonov is kapcsolatba lép e titokzatos házzal, hiszen Julija ide jár, s így az őt követő férfi is eljut a zöld házhoz.

Toropulo és Punsevics a „kicsin” keresztül próbálják meglátni a „nagyot”, a cukorkás papírok és szappancsomagolások ábráiból rekonstruálni és megőrizni a múltat – ezért is foglalnak el jelentős szerepet gyűjteményükben a jobbágyfelszabadítás előtről származó, vagy a világháborúhoz kapcsolódó papírok. A hétköznapi tárgyak csomagolása úgy jelenik meg, mint az új kor történelmének új képes krónikája, ám ha belegondolunk, ez a sok papír valójában nem más, mint tartalmától már megfosztott szemét, amit új funkcióval ruháznak fel, mintegy az emlékezet őrzőjévé tesznek. Ennek kapcsán több probléma is felmerül: vajon képesek-e ezek az elhasznált apróságok és hulladékok valóban megőrizni a múlt, a történelem, az emberi élet emlékét – amennyiben igen, úgy milyen kép tárul elénk általuk, s milyen kor az, amely adekvát kifejezésformát talál a szemétben.

Habár Zsulonbin számára gyűjteménye nem azt a célt szolgálja, hogy megragadja és megörökítse annak a kornak a lényegét, jellegzetességét, amelyben él, kollekciója mégis hitelesen közvetíti a forradalmakat, polgárháborút, világháborút átél, valamint a szovjethatalom nyomása alatt élő ember tapasztalatát: az emberi egész, az emberi élet darabokra hullott, a sorvadás, a halál mindennapossá vált. Zsulonbin persze a törött dolgok, a romlás mintapéldányainak megszállottja, de vajon lehetséges volna-e mást gyűjteni, maradhat-e bármi más az ember után ebben a korban? E dilemma „élő példája” Anfertyev alakja: a háborúkat megjárt, fogságot túlélő, megszégyenített, megvesszőzött ember, aki maga is tudja, hogy már sosem lesz ép egész; lelkét végleg megnyomoritották, s ennek önmagában való tudatosítása elől az alkoholba menekül. Ahogyan az ember maga, úgy tárgyi környezete is ennek a sorvadásnak van kitéve – mindezt nemcsak Zsulonbin gyűjteménye igazolja, hanem a piaci árusok portékái is: rozsdás reszelők, megzöldült gombok, törött záruk jelennek meg eladásra szánt áruként. Az amúgy sem túl értékes tárgyak is az enyészet martalékává válnak, ám összefüggés van aközött, hogy mi és miért kerül a piacra: az emberek azt árulják, amijük maradt, utolsó „értékeikkel” kereskednek, olyan dolgokkal, amelyek, emléktárgyak lévén, bizonyos szellemi értéket képviselnek számukra, életük fontos pillanataira emlékeztetik őket

(pl. esküvői csokor), de a saját egzisztenciális boldogulásuk érdekében meg kell válniuk ezektől. Vannak olyan öregek, akik nem alkuszhatnak meg („emlék – nem eladó”), de vannak, akiknek nincs más választásuk. Ezen törött tárgyak a személyes emlékezet képviselői, hordozói – ilyen értelemben az emberek végső soron utolsó emlékeiket bocsátják áruba. „A tárgyak az ember saját képét tükrözik, önmagára, a múltjára emlékeztetik” (ASSMANN 2013. 20) – tehát felidéznek, segítenek az emlékezésben, a megőrzésben, s a tőlük való megválás, ha nem is jelenti az emlékezés ellehetetlenedését, de megnehezíti azt, s hosszú távon talán mégis a felejtéshez vezet.

Anfertyev álom-gyűjteménye is beszédes: míg Zsulonbin a fizikai értelemben felaprózódó ember darabjait gyűjti, addig a kereskedő a lélek, a tudatalatti tartományának produktumait – a gyerekrajzok, sőt a káromkodások is ebbe a szemantikai körbe sorolhatók, sőt, az utcai dalok is, melyek szintúgy a kor emberét foglalkoztató problémákat artikulálják. Hasonlóképpen a rémálmok borzalmaiban is van valami realizisztikus: egyrészt az üldözöttség, másrészt a múlt és jelen történéseiből fakadó nyomasztó állapot érzése. Példa erre a fiatalember, akinek álmában egy szem jelenik meg a lábfejen; ilyen a tröszt elnöke, akire egy kisasszony levágott feje mosolyog; de a „lírai” álomban megjelenő vers is ezt fejezi ki,⁹ vagy a dada álma a háborúban elesett fiáról, aki éjszaka visszajár hozzá. Az álmok árjegyzékében feltüntetett szövegek sem kecsegtetnek sok jóval: halálon túli létezés, öt éves terv, pestis, lövöldözés. Az éneklő huligánok is hasonló érzéseket, emlékeket idéznek: „Miért akarod előhívni, mi volt / Harcban, hátszágban – ma mind holt.” (VAGINOV 1994. 255). Maga Anfertyev is ír egy dalt: „Hol régi limlom él, / Kísértetek kara, / Mind-mind sóhajtozik, / Hol vagytok régi bálók? / Ma minden új és fura.” (VAGINOV 1994. 257). Ez szintén összegzi mind azt az életérzést, amit a jelenben bolyongó szereplők képviselnek, mind pedig a regény dilemmáját: ami a múltból maradt – kacat, amely segítségével nehéz emlékezni, valamint halottak, akikre fáj visszagondolni. Mindennek ellenében már itt egy

⁹ „Újra jönnek, jönnek már, / Jönnek már amott, / Lópofa az ötödik, / S jön még egy halott”. (VAGINOV 1994. 169).

új világ, amivel az ember nem tud mit kezdeni, amiben nem találja helyét, amiben minden furcsa, idegen. Elmondható, hogy aki valóban a munkásosztály pszichológiáját tanulmányozza, az korántsem Toropulo (habár ő jellemzi magát úgy, mint akinek ez a fő célja és feladata), hanem Anfertyev.

Toropulo és Punsevics gyűjteménye az előzőekkel ellentétben már nem az egyes ember léptékét képviseli, hanem a történelem perspektíváját; ezért is fontos, hogy melyik történelmi időszakból származnak az egyes papírok, s nem is csak a szovjet-ország világ kerül érdeklődésük középpontjába, hanem Európa és Ázsia is, az országok, kultúrák egymásra hatása. Esetünkben az idegen kultúrák, a „külföld” hatásáról itt már csak export gyufás dobozok kapcsán beszélhetünk, míg a „hazai” viszonyok, történesek képviselői a cukorkás papírok. Ilyen például a fővárosi karamell: „ha fővárosi, akkor pétervári – gondolkodik Lokonov az ábrát nézve –, csak hogy Leningrádban mintha nem lennének ilyen hidak.” (VAGINOV 1994. 237). A Pétervár – Leningrád dilemma végigkíséri Vaginov munkásságát, hisz a város nevének szimbolikus névváltoztatása egybecseng az ehhez kapcsolódó valódi törésekkel, mind a város történelmét, mind kultúráját tekintve. Nem véletlen, hogy *Kecskeének* című regényét Pétervár temetésével kezdi az író, aki nem bölcső-, hanem koporsókészítő mester: „Az ábrándnak vége. Pétervár nincs már. Csak Leningrád.” (VAGINOV 1994. 7). Az ábránd talán a nem hivatalos pétervári mítoszra utal, mely szerint a városnak el kell tűnnie a föld színéről – s az ábránd vége Pétervár eltűnését, végét, az átok beteljesülését jelenti, hisz Pétervár valóban eltűnt, megszűnt létezni: Leningrád vette át a helyét.¹⁰ Ezzel lehet összefüggésben az is, hogy a város a gyűjtők számára mint északi Eldorádó, új Herculanum és Pompei jelenik meg; a hasonlat elsősorban e városok gazdagságára alapul, de Eldorádó – utópikus, azaz elképzelt, nem létező hely; Herculanum és Pompei pedig a Vezúv kitörésekor elpusztult városok, gyakorlatilag a civilizáció, kultúra pusztulásának jelképei. Egy másik karamellás papíron pedig Moszkva hagymakupolái láthatók, „de

¹⁰ Ebből a szempontból Vaginov regényei az orosz irodalom „pétervári szövegének” utolsó darabjait képezik.

azóta Moszkva is megváltozott” – jegyzi meg Lokonov. A *régi* és az *új* folyamatosan egymás mellé kerül: a *régi*, ami egykor kézzel fogható és érthető volt, de már eltűnt, illetve a meg- és felfoghatatlan *új*, amiben minden illuzórikus. Ennek az *újnak* a valósága megkérdőjelezhető és állandóan kétségbe is vonják, valósága pedig kísértetekkel, valamint a múlt töredezett tárgyaival és emlékeivel telített, nyomasztó.

A múlt a szemlélő számára mindig érthetőbbnek tűnik, jobban kikristályosodik, ám itt arról van szó, hogy a jelen nem folytatja a múltat, ezzel mintegy ellehetetlenítve az embert, aki maga próbál értelmet adni életének és értéket találni ebben a jelenben, ami identifikálja mind mint egyént, mind mint a kollektívum tagját. Ám úgy tűnik, a szereplők közül mindenki csak keresi ezt az összetartást és összetartozást biztosító erőt, ám teljes bizonyossággal senki sem találja. Anfertyev az új épületek zenéjéből próbálja kihallani, kihallgatni a jelent, Lokonov szerelemmel, majd az ünnepek kutatásával igyekszik megtalálni e jelen lényegét és értelmét, az összetartó erőt. Punsevicset is ez utóbbi foglalkoztatja, amikor így elmélkedik: „Régen a vallás és a kereskedelem városokba vonzotta az embereket, de hogy mire valók most a városok, azt nem tudom. Alighanem az ötéves terv miatt. Kétségtelen, hogy az ötéves terv új közösségekbe tereli az embereket, kapcsolatokat teremt köztük. S míg régen a város magja a cári palota vagy az Akropolisz volt, ezentúl a város magja a gyár lesz.” (VAGINOV 1994. 238). A kor, az élet elszellemtelenedése olvasható ki mindebből: a hagyományos felfogás szerint a különböző kultúrák között az ókortól kezdve (a háború mellett) a kereskedelem teremtett és biztosított összeköttetést, a vallás pedig az egyes népek és kultúrkörök legfontosabb összetartó erejének tekinthető, amely identitást biztosít mind az „én”, mind a „mi” számára (ASSMANN 2013.). Mindezt azonban felváltotta az ideológia, az ötéves terv teljesítése: régen hidak és templomok ábrázolása jelent meg a cukrok csomagolásán, most viszont annak a gyárnak a képe, ami négy év alatt teljesítette az ötéves tervet. Ilyen szempontból Punsevic és Toropulo jó felé irányul, hisz azt látjuk: a kor változásai az élet legkisebb szegmenseit is érintik, totális hatással bírnak, amit a jelek szerint semmi és senki nem kerülhet el. Valójában mind Zsulonbin, mind

Anfertyev, mind Toropulóék kollekciója hiteles kor-, illetve kórképet ad. Az orosz konceptualizmusban, illetve a szoc-artban később hasonló problémákkal szembesülünk, hisz mindkét irányzat a vaginovi szereplőkéhez hasonló elemekkel (a hétköznapi élet apróságaival, reáliáival, szemetével) próbálja meg rekonstruálni és feldolgozni a szovjet ember és kollektíva hétköznapi, történelmi, kulturális létét és terét. Érdemes megemlíteni például Ilja Kabakov konceptualista művész installációit, melyek egyik alapvető eleme a szemét; ahogyan Deczki Sarolta fogalmaz: „a szemét szinte szakrális jelentőséggel bír [Kabakov] számára; egy elmúlóban lévő világ hulladékai, nyomai, amikből rekonstruálni lehet az egykori életvilág szociális klímáját, és létrehozni annak múzeumát” (DECZKI 2008. 129) – mintha Toropulo és Punsevics terve, az élet apróságainak múzeuma realizálódna ebben. A szemét, mint az emlékezés, a narrativitás hordozója jelenik meg, múlt és jelen közötti közvetítőként, amely, ha nem is a teljes emberi jelenlétet, de annak legalább egy részét, nyomát megörökíti.

Ez azonban csak az egyik lehetséges út – a másikat maga Vaginov, s vele együtt a regény, a megírás ténye képviseli. Vaginov életművét vezérmotívumként kíséri végig a humanizmusért, az „emberiért” való aggodás és a törekvés mind az emberségnek, mind a kultúra vívmányainak megőrzésére, átörökítésére. Ez a tendencia figyelhető meg a *Harpagoniáda* felépítésében is: a már említett intertextuális utalások, kapcsolatok az orosz irodalomból elsősorban Gogol, Puskin, Csehov műveit vonják be a szövegek közti dialógusba, de az sem véletlen, hogy a szerző előző regénye, a *Bambociáda* is visszhangra talál utolsó művében. A mélyebb struktúrákból felfejthető allúziók mellett azonban nagyon sok irodalmi, képzőművészeti, zenei utalás is felfedezhető. Ilyen szempontból Vaginov némileg hősei tevékenységéhez igazodik: próbál minél több művet és alkotót összegyűjteni, a regényben legalább említés szintjén felidézni és ez által megörökíteni, átörökíteni. Ezért tartja fontosnak felsorolni, hogy Lokonov Artemidórosz álmoskönyvét forgatja, majd Boccacciót, Castiglionét, illetve a Káma Szútrát veszi kézbe. Az is kiderül, hogy a férfi egykor nagyon szerette Puskind, és a Dosztojevszkij műveiben rejlő esztétikai problémák foglalkoztatták

is. A kultúra képviselői Toropulo szobájával kapcsolatban is megjelennek – először Lokonov elgondolásában, aki úgy képzei el, hogy a mérnök szobájának falait minden bizonnyal Watteau vagy Moreau metszetei díszítik, majd a szoba tényleges ismeretében, ahol az íróasztalon Puskin és Gogol mellszobra áll (a két szobor mintegy plasztikusan rárimel a regény intertextuális szálaira is). Több helyen azonban igen groteszk módon jelennek meg a kultúra alakjai, például Toropulo tortáján, melyen egy zöldes likőrrel töltött medencéből Küprisz bukkan elő, a tetején pedig Psziché alakja áll – a görög mitológia szereplői a tortát díszítő marcipánfigurákká degradálódtak.

Tehát Vaginov arra is rámutat, mit eredményez, milyen veszélyt rejt az, ha a kultúrát, az irodalmat „csak szobrok jelenítik meg”, s egyik sem domborodik ki a tudatban, a gondolkodásban, szinte hatás nélkül átsiklik azon, s csak képi, nem pedig fogalmi szinten jelenik meg. Ehhez hasonlóan a műben ábrázolt valódi élet is képekben, tárgyakban, álmokban tükröződik, míg maguk a szereplők valami irreális világban járnak, ahova csak ritkán szűrődik be ez a valóság. Mindegyikük valaminek a megszállottja, ez befolyásolja, pontosabban ez határozza meg látásukat és az általuk valóságnak nevezett világ felfogását. E mánia mintegy kiszorítja a valódi értékeket és érzéseket a szereplők tudatából; a regény zárójelenetében Anfertyev, miután Lokonov könyökével véletlenül felborítja az utolsó kupica vodkát, megöli a férfit, majd tettét fel sem fogva elszalad, hogy kielégítse alkohol utáni vágýát. A Lokonovot meglátogató Zsulonbin szintén elrohan, ám végül elkapják. Mindez jelzi, hogy lehetetlen nem tudomást venni az életről, elszaladni, kimaradni, kívül maradni belőle. A mű vége arra enged következtetni, hogy a felvázolt utak járhatatlanok, mind az egyéni élet, mind a közösség szempontjából. Maga a regény mintegy Möbius-szalagként játssza egybe az egyes ember zsákutcába jutott életét a történelem, a kultúra kudarcának lehetőségével, veszélyével: a két komponens egymástól elszakíthatatlan – kölcsönösen felelnek és felelősek egymásért.

Nehéz egyértelműen megítélni a szereplők gyűjtőszenvédélyét, hisz ugyan elhullott, eltörött, funkciójukat veszített tárgyakat halmoznak fel, ám akarva-akaratlanul is kirajzolják, körvonalazzák a kor, és

benne az akkori ember arculatát, így próbálván emlékezni a múltra, és emléket állítani a jelennek is. E tárgyi emlékezet ellenében maga Vaginov a kulturális emlékezés képviselője, aki az irodalmi, művészi tradíciók megőrzésére, átmentésére törekszik. Mindez átszövi egész életművét, s az emlékezést gyakorlatilag az ellenállás aktusává emeli.

A tanulmányt szakmailag lektorálta: Dr. Szőke Katalin (SZTE-BTK)

Bibliográfia

- ASSMANN, J. 2013: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- BAKUNYIN, M. A. 2006: Isten és az állam. // BAGI Ibolya, SZŐKE Katalin (szerk.) *Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között*. Bölcsész Konzorcium, Szeged, 151–164.
- BERGYAJEV, Ny. A. 1990: Az orosz forradalom démonai. // KISS Ilona (szerk.) *Az orosz forradalom démonai*. Századvég Kiadó, Budapest, 267–304.
- DECZKI, Sarolta 2008: A zörejek polifóniája. Ilja Kabakov installációiról. // SZÉPLAKY Gerda (szerk.) *A zsarnokság szépsége*. Kalligramm Kiadó, Pozsony, 111–134.
- GOGOL, Ny. V. 1977: *Holt lelkek*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- LOTMAN, J. 2002: *Kultúra és intellektus*. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.
- VAGINOV, K. K. 1994: *Harpagoniáda*. Századvég Kiadó, Budapest.
- ВАГИНОВ, К. К. 1991: Бамбочада. // *Козлиная Песнь. Романы*. Изд. Современник, Москва, 262–370.
- ВАГИНОВ, К. К. 1991: Гарпагониана. // *Козлиная Песнь. Романы*. Изд. Современник, Москва, 371–480.

Топоров, В. Н. 1995: Вещь в антропоцентрической перспективе (апология Плюшкина). // *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*. Издательская группа «Прогресс» – «Культура», Москва, 7–111.

Internetes forrás: <http://www.symbolarium.ru/index.php/Соловей> (Letöltés dátuma: 2016. február 12.)